

Fisk och människor

Av Stig Welinder

Inledning

Vintern 1987 sänktes Dammsjön i Nyberget, St. Skedvi sn, Dalarna, katastrofartat med två meter. Efter islossningen blev det möjligt att kartlägga och i urval arkeologiskt undersöka en mängd fiskeanläggningar. Dessa bestod väsentligen av stolpar, mer eller mindre kringspidda knippen av störrar, allt en gång sammanhållet av vridna hankar (fig. 1–2).

Både i den lokala traditionen och i nedtecknade minnen från Nyberget är detta fiske okänt. I minnesanteckningarna framstår fiske som något ovanligt, kuriöst och löjligt eller åtminstone associerat med udda personer och tragikomiska anekdoter:¹

¹ Historierna är nedtecknade av Finnbo Jan (Janne) Johansson (1887–1957). Hans anteckningar är delvis tryckta i Hyenstrand & Ronsten 1972:182–183. I övrigt förvaras de i Sockenstugans hembygdsarkiv, Stora Skedvi. De omtalade personerna torde i den första berättelsen vara Knekt Jan (Johan) Jansson (1819–1893), gift med Margareta Andersdotter 1848, och majorskan Emelie Schenström (född von Knorring), gift 1859 med Carl Victor Schenström, som innehade Stora Klingsbo herrgård 1858–1893, och i den andra berättelsen Myggbo Jan Jansson (1810–1882).

... senare var det Knekt Jan Jansson. Han snarade fågel i skogen samt var storfiskare. Han gick och sålde både här och där även till Falun ibland, annars till majorskan på Klingsbo ... På hösten ett år, var Sköns Johan och Knekt Jan till Falun ... På kvällen då de voro på hemresa, skulle knekt Jan in och träffa majorska på Klingsbo. Full som han var då, ramlade han handlöst utför den långa kökstrappan ... De lade Jan på Johans kärra och körde hem till sköns. Väl hemkomna lassade de Jan på en skottkärra och sköt ner honom till hans stuga och lade honom i kammaren, i den tron att han var full. På morgonen kom knektmor, som hon allmänt kallades, till granngården och omtalade att hon trodde Jan var död.

Pojkarna i byn tyckte inte om Jan. De räknade med att göra något knep. Han brukade fiska mycket i Flyttjesjön, och där hade Han en Eka. De gingo dit, så borrhade De små hål i Ekbotten lade säcker över, så att de inte syntes. När så Jan gick för att vittja, smögo sig pojkarna efter, gömde sig i skogen, för att både höra och se på roligt. Den intet ondt annande Jan for ut på sjön, men kom icke långt, förrän vattnet börja stå till knäna Där stod Han nu, och svor ed på ed, så att det ljunga i bergen Men till slut måste Jan försöka gå i land, det var ju inte på så djupt vatten. Huru De som gömt sig i skogen, hade det får man väl tänka sig.

Etnoarkeologi är ett dimmigt farvatten på gränsen mellan arkeologi och etnolo-

Fig. 1. Stolpar efter risbyggda fiskeanläggningar i Dammsjön. Foto 1987 Barbro Johnsen, Nyberget.

Stakes from wooden fishtraps in Lake Dammsjön.

gi (eller etnografi/kulturanthropologi/socialantropologi). Denna artikel skall företa en längre kryssning i dessa farvatten mellan bondedagböcker, fält- och laboratoriearkeologi, experimentell arkeologi, Linnés resa i Dalarna och en del annat, innan den avslutas med en principiell diskussion om begreppet etnoarkeologi.

Bondedagböcker

En arkeologisk utgrävning av lämningar från 1800-talet riskerar att resultera i en fragmentarisk och ofullständig beskrivning av en miljö, som kan uppfattas både fullständigare och mera livfullt ur samtida skriftliga källor. För att förstå fiske i insjöarna på landsbygden för 100–150

år sedan, synes bevarade bondedagböcker vara informativa (Berg & Myrdal 1981).

I Övre Lunån, Vika sn, några kilometer genom skogen från Nyberget förde Fredrik Davidsson dagbok åren 1858–1860 (Berg 1981). Av bevarade dagböcker faller denna i tid och rum närmast de i det följande diskuterade skeendena i Nyberget. Den har dock mycket lite att säga om fiske. Sammanlagt finns tre anteckningar, en från vardera året:²

26. april 1858	Nätlagning
27. april 1858	Dito

² Fredrik Davidssons dagbok förvaras i Dalarnas museum, Falun. Den är otryckt.

1. maj 1859   fick vi första
                     gången fisk
1. maj 1860   fick vi första
                     gången fisk

Kanske kan de knappa orden läsas så, att fiske hade sin regelbundna plats i gårdens årscykel i anknytning till islossningen i sjöarna runt Övre Lunån. Långt mera knepigt är det att spekulera över vad bristen på anteckningar i övrigt skall betyda. Uppenbarligen var den första fisken av större intresse för Fredrik Davidsson än det följande dagliga slitet med att sätta ut, vittja och laga redskapen – om något sådant arbete förekom.

Backåkers Erik Johansson förde dagbok i Hummelbo, Garpenbergs sn, under åren 1861–1907 och 1911–1914 (Berg & Myrdal 1981: 74–75). I denna dagbok kan fisket som en del av verksamheterna på gården följas dag för dag genom året, år för år. Var för sig är de dagliga anteckningarna oftast nog så spartanska:

16. februari 1861   Vittjat fisket fick ej stort
8. juli 1861   Vart och fiskat ef.midd.
28. september 1861   fiskat

Tillsammans bildar dock mångfalden av anteckningar – i 1861 års bok finns noter om fiske införda 41 dagar – förståeliga mönster, och ibland glimtar dagboken till med en mänsklig kommentar:

27. december 1861   Dragit not och spelat kort men   Ingendera lönats

Det blir Backåkers Eriks dagbok (Svenske 1987) som i fortsättningen får illustrera hur fiske fungerade i en bergslagsby på

Fig. 2. Stolpar, liggande granvirke och en hank ur risbyggda fiskeanläggningar i Dammsjön. Foto 1987 Barbro Johnsen, Nyberget.

Stakes, horizontal sticks of spruce branches, and a twisted osier from wooden fishtraps in Lake Dammsjön.

1800-talet. En skillnad mellan Hummelbo i Garpenberg och Nyberget i Stora Skedvi kan då vara värd att komma ihåg. I Nyberget fanns förutom bondgårdar, som i vanlig ordning i Bergslagen hade sin utkomst från såväl jorden, boskapen som skogen, också en egendomslös befolkning, som var helt beroende av att arbeta åt bönderna eller åt gruvorna och bruken. I Nyberget låg Lövås gruvor, och det var inte långt till industrierna i Lövåsen, Långshyttan och Såghyttan. I Nyberget bodde också mycket soldater just på grund av de tämligen goda möjligheterna till avlönat arbete.³

³ Dalregementets soldater tilldelades ej torp utan fick betalt på annat vis med rätt att bosätta sig tämligen fritt.

Båsvasar i Dammsjön

Dammsjön i Nyberget är ungefär 1 km tvärs över. Det finns rester bevarade efter fasta fiskeanläggningar runt praktiskt taget samtliga dess stränder på två meters djup och på grund ett stycke ut i sjön.

Den mest lättförståeliga utgrävningssituationen visar par av stolpar, som håller samman knippen av horisontellt granvirke. Det hela ser ut som korta, parallellt ställda gårdsgårdar (fig. 3). Uppenbarligen har de blivit nybyggda eller reparerade flera gånger. Det dendrokronologiska arbetet (se nästa avsnitt) visar hur de två stolpparen av al i figur 3 sannolikt består av samtida träd. Om de är äldre eller yngre än de två stolpparen av gran på samma plats går däremot inte att avgöra.

Risbyggda fiskeanläggningar är vanliga i etnologiska beskrivningar från hela landet både i insjöar, rinnande vatten och utefter kusten (t. ex. Hyltén-Cavallius 1868: 69; Levander 1943: 55–56, 80–81, 126; Keyland 1954: 43).

Sven Ekman har i sin mera allmängiltiga typologiska sammanställning av risbyggda fiskeanläggningar beskrivit konstruktioner, som är praktiskt taget identiska med de i Dammsjön påträffade (Ekman 1918). Han benämner dem "båsvase med fasta risväggar" (fig. 4). Han anför exempel på förekomsten av typen från stora delar av södra och mellersta Sverige. Det förefaller som om användningen av denna sorts vasar i kombination med strutformiga mjärdar bundna av videkvistar och granrötter gått ur bruk omkring 1890, även om Sven Ekman antyder att de kan ha varit i bruk ännu på 1910-talet (Ekman 1918: 105).

I vasarna i Dammsjön är allt ris av gran, bland de artbestämda stolparna dominerar gran, och i sedimentet runt de

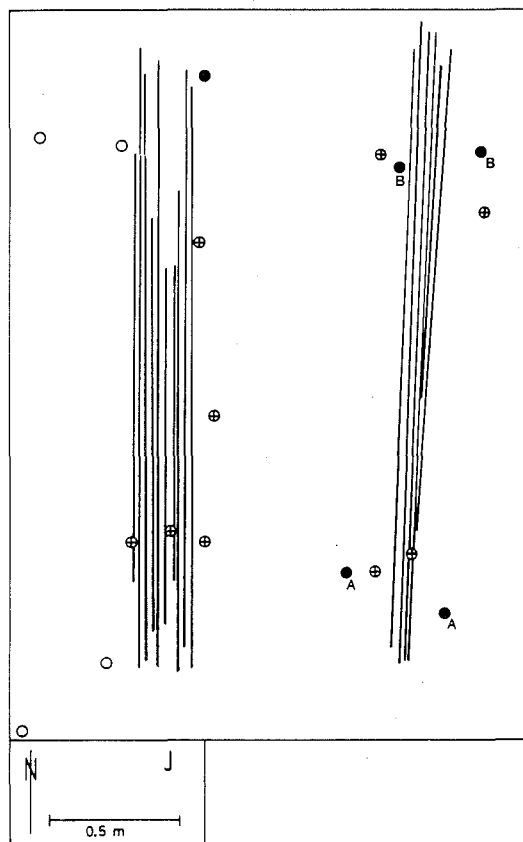

Fig. 3. Utgrävningsplan med stolpar och liggande granvirke. Svart = al, cirkelkors = gran, cirkel = obestämd. Bokstäverna betecknar dendrokronologiskt samtida stolpar.

Excavation plan with stakes and horizontal sticks of small spruce trees. Black = alder, cross-in-circle = spruce, circle = indetermined. The letters denote contemporary stakes according to dendrochronology.

utgrävda vasarna påträffades enbart barr av gran. I övrigt förekommer stolpar av al och björk och en enstaka stolpe av tall. Samtliga hankar är av ene. Det är välbekant bland fiskare att vasar skall byggas av gran. Fisk anses sky lukten av tallris.

Datering

Ett kritiskt moment i varje historisk-arknologisk undersökning är att datera de

utgrävda platserna. Det gäller dels att datera dem tillräckligt noggrant i förhållande till den historiska tidsskalan för att de skall bli av intresse för en skrifthistorisk forskning, dels att datera fynd och konstruktioner inom utgrävningsplatsen tillräckligt väl i förhållande till varandra. För fiskeanläggningarna i Dammsjön skulle det gälla att säga hur gamla de är och vilka av dem som har varit i bruk samtidigt. Ingendera frågan kan besvaras nöjaktigt.

Eftersom vasarna är byggda av synnerligen välbevarat trä skulle det ligga nära till hands att datera dem dendrokronologiskt. Detta stöter på två svårigheter. Flertalet av träden har inte blivit tillräckligt gamla, innan de fälldes. De har således för få årsringar för att kunna utvärderas statistiskt i förhållande till standardkurvan för Dalarna (Bartholin & Landström 1983). Därtill har träden vuxit i täta, kulturpräglade bestånd, där deras tillväxt efter hand har blivit starkt hämmad. Efter ett tjugotal år upphörde deras tillväxt praktiskt taget helt. Tillfälliga ökningarna därefter kan möjligen bero på gallringar i de klungor av smågranar, där träden har stått.

Det dendrokronologiska arbetet har inte kunnat drivas längre än till att visa, att några få stolpar i en och samma vase är lika gamla som i det ovan beskrivna fallet (fig. 3).

Långa serier av C 14-dateringar har visat sig användbara också inom den historiska tidens arkeologi, när inga andra möjligheter har stått till buds för en datering med större noggrannhetskrav än 100–200 år. De yttersta årsringarna i trävirket i vasarna är i och för sig ett idealiskt material för C 14-datering. Problemet är metodens frikostiga osäker-

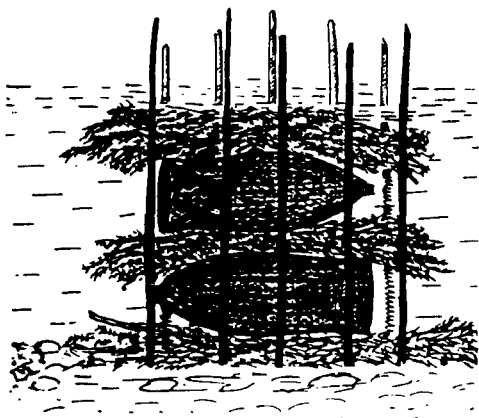

Fig. 4. Båsvasar efter Ekman 1918.
Wooden fishtraps from Ekman 1918.

hetsgränser i förhållande till en bortskämd historieforskning eller historisk etnologi. Från vasarna i Dammsjön föreligger fyra dateringar (angivna före 1950 med en standardavvikelse):

Från vasen i figur 3

119 ± 110

93 ± 180

Från två andra vasar

80 ± 130

4 ± 150

Vanligen läggs dateringar av detta slag åt sidan, sedan det konstaterats att deras aktivitet motsvarar en ålder < 250 år.⁴ Det kan naturligtvis också konstateras, att huvuddelen av serien pekar mot att vasarna byggdes snarare på 1800-talet än på 1700-talet eller 1600-talet, men det me-

⁴ Dateringarna är utförda vid Laboratoriet för isotopgeologi, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm (St 11542–11543, 11659–11660).

todiska underlaget för det konstaterandet är faktiskt svagt.⁵

Ett tredje försök kan göras utifrån utgrävningsplatsernas stratigrafi. Vasarna står på en sjöbotten, som skapades när Dammsjön höjdes vid ett dammbygge år 1610. Äldre än så är alltså inte vasarna. Efter 1610 har 10–20 cm sediment avlagrats på den nya botten. Hela denna sedimentpacke innehåller granbarr. Detta skulle tyda på att vasarna nybyggts eller försetts med nytt granris under flera hundra år. Slutsatsen är inte självklar.

Det förefaller rimligt, att båsvasar byggts i Dammsjön åtminstone sedan 1700-talet och att de nybyggts och reparerats fram emot slutet av 1800-talet. Det går inte att säga hur många av vasarna, som har varit i bruk samtidigt.

Experimentellt fiske

Bonedagböckerna antyder tämligen entydigt hur fiske med mjärdar, t. ex. benämnda "fiskeverken", tillämpades på våren i lektiden, som i bergslagssjöarna inträffar snart nog efter islossningen i maj–juni.

Detta kan belysas av fångsten i de ståltrådmjärdar utan vasar, som jag har haft utplacerade i Dammsjöns närmaste grannsjö Nedre Klingen under ett antal år. Ett normalt år ger en strandnära mjärde en god fångst vid två tillfällen (fig. 5). Vid min strand av Nedre Klingen fås abborre under 1–2 veckor omedelbart efter islossningen, som vanligen inträffar omkring den 5 maj. Omkring 2–3 veckor senare leker mörtten. Då fås årets

största fångst under 1–2 veckor. Resten av året är fångsten helt obetydlig. Från början av november hindrar vädret och snart nog isläggningsen allt fiske av detta slag, men i mina experiment har då mjärdarna varit tomma i flera veckor.

Experimenten bekräftar således till fullo den erfarenhet och praxis som gömmer sig i bonedagböckernas anteckningar. Strandnära mjärdar användes under en kort tid på våren. Fångsten kunde i effektivt byggda och placerade vasar och mjärdar bli avsevärd.

Dagens fiskare flyttar under lektiden ut mjärdarna till vasar på flera meters djup i anslutning till välkända grund i sjön. Här fortsätter fångsterna att vara värda att göra sig besväret att hämta sommaren ut. Sedan isarna blivit stabila i december läggs mjärdarna åter ut vid dessa grund och ger goda fångster så länge isarna bär. Denna mört används till kattfisk eller som agn på gäddkrokar.

Fisk som mat

Karaktäristiskt för fisket i mjärdar i vasar är således stora mängder fisk under en kort tid av året. Betydelsen av denna mängd mat för hushållet i en bondgård eller i en gruvarbetarstuga är svår att bedöma. Rimligtvis kunde fångsten bli större och avsågs att bli större än vad som omedelbart kunde ätas upp. Linné noterade under sin dalaresa år 1734:

Om vartiden, då fisk fås till större kvantitet än användes till daglig föda, rimsaltas han uti eget blodvatten i träkar och gömmas till vintren, nedgrafven i skogen och jorden som kål, då han har ungefär samma art som sur strömming eller sur sik.

Det är fascinerande att tänka sig tillverkning av surabborre och surmört på

⁵ Till svårigheterna med den stora standardavvikelsen skall läggas ytterligare svårigheter, som tillkommer om dateringarna kalibreras (Stuiver & Pearson 1986).

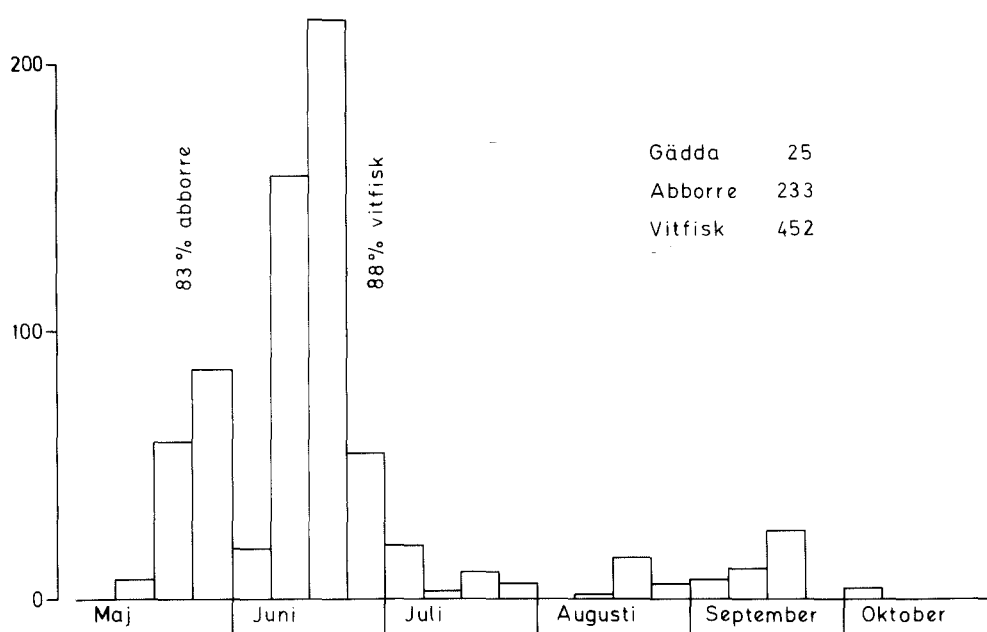

Fig. 5. Totalfångsten av fisk i två mjärddar i Nedre Klingen 1. maj–31. oktober 1988 (antal fiskar). Fältarbete Barbro Johnsen, Nyberget.

The total catch (number of fishes) in two fishtraps in Lake Nedre Klingen May 1st–October 31st 1988. Gädda = pike, Abborre = perch, Vitfisk = mostly roach.

våren i Nyberget. Linnés anteckning gäller eljest för Särna.

Egendomligt nog nämner Backåkers Erik i sin dagbok just aldrig fångster av abborre. Mörtlekens start och upphörande på olika platser i sjöarna noterar han däremot med stor noggrannhet år efter år. Tydligt var lekmörten det mest betydelsefulla fisket liksom i mina experiment i Nedre Klingen. Det finns en antydning om hur det var i Nyberget på 1800-talet.

I och runt husgrunden efter familjen Granströms hus, bebott 1805–1862 (Welinder 1989), låg köksavfall och alla andra avfall innehållande bland annat följande fiskben:⁶

Gädda	16 kotor, 4 kranieben
Abborre	3 kotor, 1 fjäll
Laxöring (?)	1 kota
Karpfiskar	7 kotor
Obestämda	1 kota, småben

De ben, som inte kunnat artbestämmas närmare än till gruppen karpfiskar, skulle rimligtvis vara mört, sarv (som ofta går i stim med mörten och bildar hybrider

⁶ Utgrävning av Stig Welinder 1988–1989. Fiskbenen är bestämda av Per G. P. Ericson och Sabine Sten, Osteologiska avdelningen, Statens historiska museer, Stockholm, och Leif Jonsson, Osteologiska forskningslaboratoriet, Solna.

med den) eller braxen. Andra karpfiskar finns inte i sjöarna i trakten.

Braxen leker några veckor senare än mörten på sommaren. En trevlig metod att fånga braxen är då att stå på grunt vatten och slå fisken med en plank. Backåkers Erik nämner ofta fångst av braxen, om än inte med den metoden, och noterar liksom för mörten regelbundet dess lektider.

Olika fiskarters ben har olika tendens att bli bevarade i marken och olika chans att bli tillvaratagna vid utgrävningar beroende bland annat på maskvidden i sållnäten. Artlistan ovan tillåter därför inte en kvantitativ utvärdering av vilka sorters fisk som åts mest av familjen Granström under 1800-talet. En antydning kan kanske ges av de ben som tillvaratogs, när en del av innehållet i en och samma avfallsgrop sållades genom ett nät med maskvidden 1 mm. Av dessa ben var hälften av mört (egentligen gruppen karpfiskar) och vardera en fjärdedel av abborre och gädda, men därmed är inte heller allt sagt, eftersom en gädda är större än en mört, och gäddans kotor bevaras bättre än mörtens.

Det enda fiskben, som påträffades i matavfallet utanför en kolarkoja från 1800-talet i skogen nära Nyberget, var en kota av en abborre.⁷

Det kan sammanfattas, att i Nyberget åt ett egendomslost hushåll en varierad matlista med olika fiskar från inköpta laxfiskar till småfisk, som fångades i stora mängder under lektiden i närmaste sjö.

Vem fiskade?

Det finns inget historiskt källmaterial och ingen tradition, som säger vem som bygg-

de och använde båsvasarna i Dammsjön. Det är tveksamt om dagens lokala uppfattning om vem som har fiskerätt och vem som inte har fiskerätt har någon relevans för frågan.

Dagens kräftfiske är ett strandnära, säsongbundet fiske med håvar eller mjärddar, som kanske något kan påminna om fisket med båsvasarna. Kräfthåvar läggs ut av dem, vars ägor går ner till sjöstranden. På ett visst avstånd från stranden har också andra markägare inom byn, alltså medlemmar av skifteslaget eller idag lösligare byalaget, en traditionell rätt att lägga ut kräfthåvar. Det skulle dock tas ganska illa upp om någon gjorde det. Det skulle störa det traditionella mönstret av vilka som använder vilka lägerelds-, båt- och festplatser under kräftnätterna. Vid kommunens stränder, som under 1800-talet tillhörde Lövåsens bruk, fiskar ingen kräftor, om inte de angränsande markägarna också lägger håvar där med hävdvunnen rätt mera än juridisk. Båsvasar från 1800-talet (?) finns längs Dammsjöns samtliga stränder och på samtliga strandnära grund, oberoende av vem som under 1800-talet ägde ängarna och åkrarna vid stranden.

Kan de stumma båsvasarna själva fås att säga något? Om de hade varit förhistoriska skulle det ha varit enda möjligheten.

Tre platser är undersökta mera i detalj. På den första platsen har satts upp endast en rad bås. Dessa har så vitt kan bedömas inte förnyats eller lagats. Det betyder, att de har använts endast 1–2 säsonger, innan vinterisen raserat dem. På den andra platsen (fig. 3) har vasar byggts och reparerats flera gånger. På den tredje platsen fanns ett totalt virrvarr av stolpar och kringspidda grankäppar. Det gick inte

⁷ Utgrävning av Stig Welinder 1987 på Mörtaberget, Nyberget, Stora Skedvi sn, Dalarna.

att urskilja något mönster i hur vasarna har varit byggda, även om några dendrokronologiskt samtida stolpar antyder att det funnits bås på platsen i flera riktningar.

Virket till vasen på den första platsen har tagits ur en grandunge. Stolparna har alla spetsats på samma vis. Det är svårt att säga exakt varför, men vasen ser ut att vara byggd av bara en person. Virket i vasarna på de båda andra platserna kommer från många olika träslag och stolparnas spetsar är utformade på många olika sätt. Intrycket är, att där har stått många olika vasar efter varandra, och att de har varit byggda av olika personer.

Av det enkla skälet, att det har stått olika många vasar efter varandra på de olika platserna och att vasarnas brukstid är kort, har det inte samtidigt stått vasar runt hela Dammsjön. Om flera personer samtidigt byggt vasar är det dock svårare att ha en uppfattning om. Också hankarna i vasarna har dock en individuell prägel. De är skurna och vridna på lite olika sätt, och de är olika stora. Mönstret synes vara, att anhopningarna av vasar runt sjön alla har en individuell prägel i hantverket, i hur en yxa hanteras. Det förefaller, som om det samtidigt stått flera vasar runt stränderna byggda av olika personer, och då också vittjade av olika personer.

Den sista tanken har följer i det att fångsten varierar avsevärt mellan olika mjårdar och mellan olika år. I mina experiment är fångsten ungefär 10–15 gånger så stor de bästa åren jämfört med de sämsta. Variationen mellan vasar, som samma år står på ett visst avstånd från varandra, kan också vara märkbar (fig 6). Det är lätt att föreställa sig vad grannar tänker, när lektiden och fångsten börjar

vid olika tid eller när totalfångsten blir påtagligt olika stor.

Fiske innehåller moment både av erfarenhet och arbetsamhet och av hasard. Småfisken, som leker på grunt vatten, utgör ett säkert mattillskott för ett hushåll med fiskerätt vid stranden, men fångsten kan variera eller, om än sällan, slå fel.

Fiskeåret

I Dammsjön finns idag följande arter fisk: abborre, braxen, bäcköring, gers, gädda, lake, löja, mört, sarv och ål. Alla dessa kan fångas med olika metoder under olika delar av året, både äldre och nyare metoder, även om en del av metoderna snarast är att räkna som tidsfördriv för småpojkar och en del av arterna inte duger ens till kattfisk. En del katter lär sig för övrigt fiska själva.

Mjårdarna i båsvasarna gav en stor fångst av abborre och mört i lektiden. De arkeologiska registreringarna på Dammsjöns botten efter sänkningen 1987 påvisade också ledarmar till ryssjor och delar av nät. Med de förra togs gädda i lektiden, som infaller så snart vårisen släppt land. De senare kunde användas för till exempel lake eller storabborre.

Backåkers Eriks dagbok visar hur fisket varierade under året på ett regelbundet och återkommande sätt. Det första året, som han förde dagboken, förlöpte på följande i stora drag karaktäristiska sätt:

januari– februari	Satte ut "lakfiske" tillsammans med en granne. Det vittjades sedan ungefär en gång i veckan, tills det åter togs upp av grannen och Eriks far.
mars– 15. april	Förhandlades om köp av en not från folk i en grannby

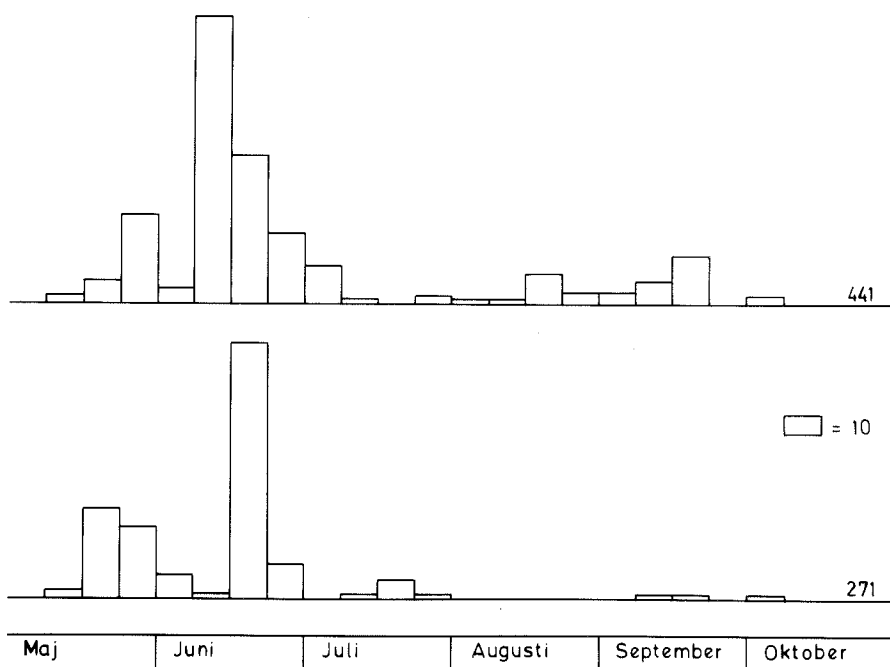

Fig. 6. Fångsten i två olika mjärddar i Nedre Klingen 1. maj–31. oktober 1988 (antal fiskar). Fältarbete Barbro Johnsen, Nyberget.

The catch (number of fishes) in two different fishtraps in Lake Nedre Klingen May 1st–October 31st 1988.

tillsammans med grannar.

Tillverkades och lagades redskap. t. ex. "jag gjort i ryssja färdig", "far botten ett nät".

16. april –
10. juni

Den 16. april lades näten ut första gången, och veckan därpå "satt ut fiske" i olika sjöar. Fångster av mört antecknade. Mörten lekte under 3–4 dagar i månads-skiftet maj/juni.

juni –
september

Under denna tiden bedrev Erik fiske 1–3 gånger per månad tillsammans med en god vän. Det förefaller vara ett nöjesfiske, ofta på kvällen.

november – Notdragning, vilket gjordes december i lag.

De arkeologiska fynden på Dammsjöns botten illustrerar en del av verksamheterna under denna årscykel. Är det bara det som gör arkeologiska utgrävningar av fiskeredskap, fiskeplatser och fiskavfall från köket värdefulla?

Fiskemiljö

De arkeologiska lämningarna är fragment ur en varierad och nyansrik verklighet. Det är de skrifthistoriska källorna också.

Båsvasarna i Dammsjön illustrerar dagböckernas anteckningar om hur fångsten av lekfisk, lake på senvintern och gädda/abborre/mört på våren, var en icke för-

sumbar del av kosthållet i ett bondehus-håll i en bergslagsby. Anekdoten om Myggbo Jan visar väl honom på väg att vittja redskap eller nät. Köksavfallet runt Granströms hus visar hur en arbetarfamilj utan mark och strandrätt hade del i samma sorts fångst. Den enklaste förklaringen är, att brukets arbetare satte upp vasar längs de stränder av Dammsjön som ägdes av bruket.

Knekt Jan, som mötte ett olyckligt öde på trappan till Klingsbo, bedrev ett kommersiellt fiske. Också i Backåkers Eriks dagbok finns anteckningar om försäljning av ål och kräftor. Backåkersgården var för övrigt inte självförsörjande på fisk. Erik antecknade inköp av sill i tunnor mot slutet av vintern, innan senvinter- och vårfisket kommit igång.

I avfallet utanför Granströms hus påträffades också en metkrok av mässing. Det är kanske den, som får illustrera Backåkers Eriks sommarfiske: "Per och jag fiskat på aftonen". Att meta abborre eller braxen är trevligt men knappast lönsamt.

Både i tid, pengar och arbete var fisket marginellt i bergslagsbyarna på 1800-talet. Emellertid bedrevs fiske efter praktiskt taget alla sjöarnas arter med en rikt varierad mängd redskap och metoder. Just variationen är slående. För olika människor var olika sorters fiske av betydelse av olika skäl: storfångst av småfisk för att läggas in som basmat i hushållet, finare matfisk till försäljning för att få kontanter till brännvin under en stadsresa, mete för nöjes skull med en vän under lata sommarkvällar . . . Fiske av olika slag var en integrerad del av hushållningen under bonde- och arbetsåret i Bergslagen på 1800-talet, men några människor pekades i eftervärldens anekdoter ut som storfiskare.

Etnoarkeologi

Etnoarkeologi är en diskussion av hur människor, saker och fysiska miljöer fungerar tillsammans. I diskussionen ingår fältarbeten, som styrda av arkeologiska frågor utförs med etnologisk/antropologisk metod, t. ex. deltagande observation, i samhällen, där det går att samtala med och mångsidigt förstå människorna. Det är vanligt, att fältarbetena utförs i utom-europeiska världsdelar under medverkan av tolk.

Den undersökning, som har presenterats här, sorteras vanligen in i facket för historisk arkeologi. En sådan arkeologisk undersökning syftar till att kunna diskutera skrifthistoriskt kända människor fullständigare och allsidigare än vad som är möjligt med hjälp enbart av den skrifthistoriska dokumentationen. Detta kan sägas vara den historiska arkeologins självändamål: den ger oss kunskap om den aktuella historiska situationen.

Frågan blir, om den historiska arkeologin också kan fungera som etnoarkeologi? Är en historisk etnoarkeologi möjlig och intressant? Det vill säga, går det att lära känna svenskt 1800-tal lika effektivt med hjälp av etnologi och lokalhistoria som det går att lära känna aboriginals eller inuiter med hjälp av tolk? Frågan är inte enkel, kanske inte ens meningsfull. Låt mig i stället försöka se på fisket i Dammsjön i Nyberget på 1800-talet (?) som etnoarkeologi.

Självklart är, att nästa gång jag gräver ut förhistoriska fiskeanläggningar eller förhistoriskt köksavfall med fiskben, kommer jag att ha flera idéer om hur fisk och fiske kan fungera. Avsikten med etnoarkeologi är emellertid inte att kompilera en lista över möjliga analogier, och det finns just inget skäl till att 1800-talets

bergslagsbyar borde vara med på en sådan lista snarare än mycket annat. Etnoarkeologins mål är att generera begrepp för hur människor fungerar tillsammans och då tillsammans med saker och fysiska miljöer.

I ett sådant perspektiv ligger värdet för mig i att ha fördjupat mig ett tag i fiske i ett lokalsamhälle för 100–150 år sedan i begreppet "variation". Mångfalden av fiskemetoder, mångfalden av olika skäl att bedriva fiske, och variationen mellan olika hushåll och individer i lokalsamhället är fascinerande. Den visionen har för mig vuxit fram som ett samtal mellan arkeologiska lämningar på sjöbotten, avfallet runt husgrunder, spartanska dagboksanteckningar och tillfälligt nedtecknade anekdoter.

Annorlunda och allmängiltigare skulle samma sak uttryckas så här: det är intressantare att fundera över olikheter inom och mellan arkeologiska utgrävningsplatser än att fundera över likheter. Olikheterna pekar mot ett aktivt skapande av variation och nyansrikedom. Likheterna pekar mot passiv anpassning och efterföljd. Olikheterna är mera spännande.

Litteratur

- Bartholin, Th. S. & K.-H. Landström 1983. Dendrokronologi i Dalarna. *Dendrokronologiska sällskapet. Meddelande* 4: 1–9.
- Berg, J. 1981. Kring en dagbok från Vika. *Dalarnas hembygdsbok* 1981: 95–102.
- Berg, J. & J. Myrdal 1981. Bondedagböcker. *Saga och sed* 1981: 49–95.
- Ekman, S. 1918. Några ålderdomliga fiskemetoder med risbyggnader. *Fataburen* 1918: 81–106.
- Hyenstrand, Å. & Ronsten, J. (red.) 1972. *Stora Skedvi. Första delen: Socknen – dess utseende, historia och näringar*. Säter: Säterns kommun.
- Hyltén-Cavallius, G. O. 1868. *Wärend och Wirdarne. Ett försök i Svensk Ethnologi*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Keyland, N. 1954. *Folkliv i Värmlands finnmarker*. Nordiska museets handlingar 46.
- Levander, L. 1943. *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. I. Självhushåll*. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 11:1.
- Stuiver, M. & G. W. Pearson 1986. High-precision calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950–500 BC. *Radiocarbon* 29/2B: 805–838.
- Svenske, J. 1987. *Backåkers Eriks dagbok 1861–1914*. Folklivsskildringar och bygdeskildringar utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 12.
- Welinder, S. 1989. Ett bidrag till knappologien i Södra Dalarna under 1800-talets förra hälft. I: *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. S. 229–233. Stockholm: Riksantikvarieämbetet/Fd.

Summary

Fish and men

Around Lake Dammsjön in Nyberget, St. Skedvi p., Dalarna, Middle Sweden, hundreds of wooden fishtraps have been recorded during an accidental low-water period (Figs. 1–2). Archaeological excavations (Fig. 3) have demonstrated that they most probably were constructed and used during the 19th century.

It is reasonable that this is one of the kinds of fishing that is described in contemporary diaries kept by farmers in nearby villages. The fishing of i.a. roach and burbot with stationary traps was a regular part of the yearly economic cycle. Experimental fishing with the modern equivalence shows how big but varied catches are taken during the short spawning seasons for perch and roach in May and June (Figs. 5–6). Carl von Linné described, during his journey in Dalarna 1734, how these catches were fermented in wooden barrels.

The excavated fishtraps cannot be accurately dated in relation to one another, but the detailed study of their construction, e.g. the sharpening of the stakes with an axe, has demonstrated individual styles of craftsmanship. It is suggested that several fishtraps built by different persons have been in contemporary use. Most of the traps have been rebuilt for many years.

The fish catches have partly been refound among the refuse at archaeologically excavated 19th century sites

close to Lake Dammsjön, i.e. at a miner's cottage and at the seasonal cottage of a charcoal burner. Here perch and roach (actually only osteologically determined as carp fishes) are the dominating species.

The archaeological record, the farmers' diaries, and in addition local anecdotes told during the beginning of the 20th century together narrate of a varied set of fishing methods used by various households for a variety of species throughout the year, e.g. perch, roach, and pike taken in stationary traps during spring to be used as staple food, angling for big perches and common bream during lazy summer evenings, commercial fishing of eel and pike.

Thus, the archaeological excavations of the 19th century wooden fishtraps in Lake Dammsjön can be seen as an exercise in historical archaeology, which merely illustrates and confirms what was already known about 19th century rural inland fishing in Middle Sweden. However, looked upon as an exercise in ethnoarchaeology it generates ideas about variation and diversity. The inference for prehistoric archaeology is to increase its interest in differences when studying a material culture record as the preserved remains of interaction among prehistoric humans in a local society.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Från fattigdröm till överlevnadshot

Av Birgitta Skarin Frykman

Christina Fjellström. Drömmen om det goda livet.

Livskvalitet och matvanor i ett uppväxande industrisamhälle: Stocka sågverk 1870–1980. English summary. Diss. Acta Ethnologica Umensia. Skrifter utgivna av Etnologiska institutionen i Umeå. Vol 1. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1990. 394s., ill.

Christina Fjellströms doktorsavhandling i etnologi behandlar kostvanorna bland arbetarna vid Stocka sågverk i Hälsingland under de senaste hundra åren. Ämnesvalet är klart etnologiskt. Undersökningen hör emellertid också samman med Fjellströms bakgrund som dietist, liksom hennes projektsamarbete med ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet. Avhandlingens uttalade tvärvetenskapliga förank-

ring kommer till uttryck i målsättningen och präglar i vissa avseenden även innehållet.

Avhandlingens omfång och vida perspektiv gör det omöjligt att detaljpenetrera den. Det gällde vid den tidsbegränsade disputationen och avspeglas också i denna anmälan som, trots att den innehåller något fler synpunkter än oppositionen, ändå måste begränsas till främst översiktliga eller principiella frågor.

Den inledande sammanfattningen följer avhandlingens uppläggning och är okommenterad. Avsikten är att den både skall ge en översikt av innehållet och en bild av uppläggningsen. Granskningen uppehåller sig främst vid synpunkter på form och innehåll liksom metod och teori relaterade till målsättning, material och slutsatser. Därefter diskuteras aspekter av stoc-kabornas kostvanor. Avslutningsvis kommenteras slutsatserna ytterligare och avhandlingens allmänna förtjänster sammanfattas. Sist diskuteras slutsatserna och ges ett sammanfattande omdöme.

Sammanfattning

Utgångspunkten är ett aktuellt problem i dagens svenska samhälle. Vi äter sämre i dag än för 100 år sedan. Vi har mer än fördubblat fettkonsumtionen från 1880 till 1980. Andelen kolhydrater har samtidigt nästan sjunkit till hälften. Med andra ord – vi äter fel och det påverkar vår hälsa negativt. Avhandlingens syfte är att skildra och analysera den förändringen och dess orsaker samt jämföra arbetarnas kostvanor på landsbygden med stadsarbetarnas liksom med borgerlighetens.

Som forskare problematiserar dietisten och etnologen Fjellström sina dubbla kompetensområden utifrån insikten om att vad människan rent fysiologiskt behöver äta bara är en sida av kostvanorna. Vad hon rent faktiskt äter, är en annan. Problemet skulle på ett mer övergripande plan ha kunnat formuleras i frågan – varför hamnar människan som naturvarelse i konflikt med människan som kulturvarelse?

När avhandlingen kan sägas fokusera sambandet mellan natur och kultur är det ett resultat av strävan efter ett helhetsperspektiv på människan. Den målsättningen kommer även till uttryck i den inledande frågeställningen som är formulerad utifrån etnologins tre ”klassiska” jämförande dimensioner – tiden, rummet och den socia-

la miljön. Till jämförelsen över tid, mellan land och stad och mellan klasserna knyts så ett välkänt etnologiskt problemområde, nämligen folklig praxis kontra centraldirigering – även om det formuleras med andra ord. Utifrån behovet av kunskap om hur kostvanor förändras, vill Fjellström undersöka kostpropagandan i relation till ”den lilla människans” subjektiva värdering av livskvalitet.

Det konfliktperspektiv som inryms i motsättningen natur-kultur får härigenom ytterligare en dimension. Frågan om centraldirigering kontra praxis handlar ytterst om förhållandet mellan styrande och styrda; inte främst i termer av makt och vanmakt utan snarare inriktat på makt och motmakt. Den senare förkroppsligas då av ”den lilla människan” som trots sitt underläge inte låter sig helt styras av de styrande.

Konkret behandlas kostvanorna, deras förändring och upplevelsen av livskvalitet relaterad till kosten genom en lokalstudie av arbetarbefolkningen vid Stocka sågverk i Hälsingland under de senaste hundra åren. Sågverket har varit i drift sedan starten 1857 och erbjuder därför goda möjligheter att analysera förändring av kostvanorna över tid. Materialet består av arkivalier, intervjuer, en enkät och deltagarobservation.

Efter en redogörelse för det aktuella forskningsläget följer en diskussion av för- och nackdelar med ett tvärvetenskapligt arbetssätt. Fjellström behandlar sedan det i många avseenden omstridda kulturbegreppet. Avsnittet utmynnar i en helhetsyn på kultur och en kort definition av ordet som liktydigt med ”livsmönster”.

Under rubriken ”Teoretiska ansatser” refererar Fjellström till Pierre Bourdieu och hans begrepp livsstilsrum, habitus och symboliskt kapital liksom hans distinktion mellan nödvändighetens smak, som präglar arbetarklassen, och frihetens smak, som påträffas hos borgerligheten. Författaren hänvisar även till Rowntrees fattigdomscykel. Vidare läggs Norbert Elias teori om civilisationsprocessen till grund för förståelsen av den historiska processen. Det övergripande konfliktperspektivet får en idéhistorisk förankring i Tore Frängsmyrs resp Arne Helldéns tankar om kampen mellan ”det goda samhället och det effektiva, rationella samhället” eller ”kampen mellan det klassiska kulturarvet och arvet från upplysningens filosofi” (s 40). Individernas drömmar om ”det goda livet” står för förbättrade vardagliga

livsbetingelser med minsta möjliga arbetsinsatser.

Efter att ha diskuterat de idéhistoriska tankegångarna om "det goda livet" i dess motstridiga former, behandlar Fjellström kostvanorna i Sverige och Hälsingland under förindustriell tid. Betydelsen av den regionala aspekten belyses genom kontrasteringen mellan mellersta och södra Sveriges cerealiedominerade kosthåll och mjölk-hushållningens centrala roll i norrlandslandsskapen. Där kritiseras även syd- och mellansvenska forskares etnocentriska perspektiv som lett till att landets sydligare delar i många sammanhang får representera svenska förhållanden generellt sett.

Vidare diskuteras dels symbiosen, dels konflikten mellan det effektiva och rationella och "den lilla människans" uppfattning av livskvalitet. Den agrara revolutionen, skiftena och skogsavverkningarna skapade i Hälsingland dels en förbättrad bondeekonomi, dels förutsättningarna för sågverksindustrin. För böndernas del tog det sig på kostvanornas område uttryck i en s. k. "lyxkonsumtion" av bl. a. kaffe och socker, som myndigheterna tog avstånd från. Samtidigt höll bönderna i övrigt fast vid en traditionell kost, vilken överheten av olika skäl önskade reformera.

Det expansiva näringslivet i Hälsingland under 1800-talet drog till sig stora skaror arbetssökande från andra delar av landet. Till Stocka kom många värmlänningar och det värmländska ursprunget blev ett betydelsefullt identitetsskapande inslag i samhället, också på kostens område.

Läsaren förs därefter ytterligare ett steg närmare stockaborna genom en presentation av Stocka samhälle och dess förändring från sågverkets anläggning 1857 fram till i dag. Efter att ha redogjort för stockabornas närmiljö, deras sociala nätverk och försörjningsmöjligheter, låter Fjellström oss få närkontakt med stockaborna. Från de objektiva försörjningsmöjligheterna — arbetsliv, råvaru- och varutillgångar — riktas sök-ljusset nu på de dolda resurserna i form av — med avhandlingens terminologi — det symboliska kapital som existerar i människorna själva genom den habitus som deras livsstilsrum skapat.

Familjerna med kvinnorna i centrum, står i fokus när stockamiljön skildras. Fjellström framhåller att ett gott hem var en självklar del av den livskvalitet arbetarklassen sökte och som det utifrån könsarbetsdelningen åvilade kvinnorna att skapa. "Nödvändighetens krav" fick stockakvin-

norna att eftersträva ordentlighet och renlighet. Det hade ingenting med ett "förborgerligande" att göra. Under Stockas äldre tid spelade fortfarande kunskaper om råvaruproduktion och för-rådshushållning en viktig roll. Kvinnornas "hemkunskaper" ser Fjellström som en viktig del av arbetarfamiljernas "symboliska kapital", som kunde konverteras till ett ekonomiskt värde.

Vad författaren rubricerar "det sociala kapitalet" var betydelsefullt — det gemensamma arbetet i bagarstugan, i tvättstugan eller under bärplockningen innebar kunskapsförmedling. Samvaron med andra kvinnor var ett stöd och en hjälp att orka den ofta slitsamma vardagen. Den gifta stockakvinnan har i stor utsträckning fortsatt vara hemarbetande under hela 1900-talet. Hushållsarbetet har blivit mindre betungande samtidigt som de förbättrade levnadsvillkoren urholkat värdet av hennes symboliska kapital.

Även männen förvaltade ett symboliskt kapital som kunde omsättas till ett värde för försörjningen. Solidaritet och klassidentitet var resurser som genom fackföreningen kunde omvandlas till mera tid och högre lön. Fisket på fritiden förbilligade mathållningen. I dag har även för männens del det sociala kapitalet krympt. Stockaborna själva hänvisar till att TV-tittande fyller en stor del av familjernas fritid.

Studiet av Stockas sociala miljö leder fram till ett närtudium av kostvanorna och deras förändring, sedda mot bakgrund av samspelet mellan människa och miljö i vid betydelse. Matvanorna under den äldsta tiden präglades av en kombination av knapp ekonomi och den lokala miljöns resurser. Samhällets naturgeografiska läge och bostädernas utformning bidrog till att möjliggöra en ekonomisk förrådshushållning. Härigenom kom stockabornas matvanor, enligt Fjellström, att skilja sig från exempelvis kosten bland de stockholmsarbetare som Yvonne Hirdman behandlar i *Magfrågan* (1983), en undersökning som varit en viktig inspirationskälla för avhandlingen. Bolagshandeln och senare kooperativa och privata butiker levererade råvarorna, men stommen i kosthålllet var mjölken och strömmingen från bönderna resp fiskarna, den egenodlade potatisen och det hembakade brödet. Fläsket — från den egna grisen, köpt av bönderna eller från handelsboden i form av saltat amerikanskt fläsk — var ytterligare en viktig ingrediens. Gröt, sill, falukorv och mager ost ingick också tidigt i kosthålllet. Hårtill kom de bär man

själv plockade.

Vad arbetarna åt var en sak, vad de ville äta en annan. Med förbättrad ekonomi under 1900-talet avspeglar matvanornas förändring värderingen av det goda i livet. Arbetarna föredrog fet mjölk framför mager, smör framför margarin, fläsk framför strömming, fett fläsk framför mager, färskt fläsk framför det saltade amerikanska, vitt bröd framför grovt. Den magra maten var nödvändighetens krav — det goda livet var den feta maten, den som de fattiga ursprungligen saknat resurser att tillägna sig.

Förändringarna under 1900-talet har även samband med tekniken. Järnspisen installerades tidigt i arbetarbostäderna på Stocka. Med den kom en övergång till färskt bröd, både matbröd och inte minst kaffebröd samt kakor. Den bidrog även till att ge pannkakorna en fast plats i kosthållet, liksom den stekta maten på det hela taget. Kylskåp och frysboxar kom på 1960-talet. De gav vinster i form av bekvämlighet i det dagliga arbetet. Samtidigt försvann jordkällare och kallskafferier. Premisserna för förrådshushållningen förändrades på ett negativt sätt och bidrog härigenom till att krympa kvinnornas symboliska kapital.

Måltidsordningen styrdes av arbetslivet och förändrades med förkortningar av arbetstider och raster. I äldsta tid var huvudmålen tre — frukost, middag, kvällsvard — kompletterade med två kaffemål. I dag äter de flesta två lagade mål — frukost och middag/kvällsvard.

En jämförelse mellan tre tidssnitt, 1880, 1930, och 1980-talet, visar hur förändringen har gått mot mera mat liksom mot mera fett och socker, mindre fibrer och marina fettsyror — mer av den subjektiva drömmen om det goda livet och mindre av de objektiva medlen för ett friskt och långt liv.

Tankelinjen ”det rationella och effektiva samhället” kontra människors upplevelser av ”livskvalitet” förs sedan vidare i en redogörelse för myndigheternas kostpropaganda från slutet av 1700-talet till i dag. I stort har arbetarbefolkningens kosthåll varit opåverkat av vetenskapliga rön och myndigheternas vilja. I den mån deras matvanor och kostpropagandan överensstämmer, har det berott mer på oberoende samstämmighet än direkt påverkan. Inte bara på Stocka utan även på andra håll i landet har arbetarkosthållet förändrats i riktning mot ”mer kött, fläsk, charkuterivaror, feta mjölkprodukter, vitt bröd, vete-

bröd och stekt mat. Samtidigt har konsumtionen av fisk och grovt bröd minskat” (s. 284).

Avslutningsvis återvänder Fjellström till sina inledande frågor och sammanfattar utifrån dem och Bourdieu sina resultat. Hon slår fast att sågverksarbetet utgjorde ryggraden i stockabornas livsmönster. Den förändring som ägt rum av deras matvanor relaterar hon till förändringar av deras livsstilslum. Vidare konstaterar hon en skillnad mellan industriarbetare i agrar resp urban miljö beroende på skillnader i deras livsstilslum som befrämjat resp. krympt ett symboliskt kapital.

De skillnader som finns mellan arbetarklass och borgerlighet beträffande både matvanor och förhållningssätt till hälsouppllysning relaterar Fjellström till civilisationsprocessens olikartade förlopp bland arbetare resp. borgerlighet. Vid sidan av ekologiska och ekonomiska faktorer har arbetarnas värderingar, formade under en historisk process, påverkat kosthållet och dess förändring. Arbetarnas visioner om ”det goda livet” har bestått i drömmar om vad de saknade i slutet av 1800-talet: överflöd på matbordet, fritid, uppvärmade personalmatsalar och den egna härden.

Avhandlingen utmynnar i slutsatsen att när individer och grupper förändrar sina kostvanor, sker det utifrån förändringar av deras totala livssituation eller kultur. Skillnaderna mellan samhällsklasserna gör att förändringarna sker i olika takt. Kostpropaganda som är enbart inriktad på matvanor har därför små utsikter att gå hem. Kostuppllysning är viktig. Stora grupper äter hälsosamt, efter vad vi vet i dag. Om samhället vill förändra matvanorna måste det emellertid inrikta sig mindre på direkt kostpropaganda och mer på att lära känna, förstå och handla utifrån människors totala livssituation, d. v. s. utifrån kunskap om olika klassers och gruppers skilda kulturer.

Form och innehåll

Även om Christina Fjellström som dietist eftersträvar en effektiv och rationell återhållsamhet, har hon som avhandlingsskrivare en glupande aptit. Det framgår av avhandlingens omfång, av ämnet, problemformuleringarna, den tvärvetenskapliga inriktningen och de många perspektiv hon ger på sitt material. Hon har inte gjort det lätt för sig — och inte heller alltid för läsaren.

Att Fjellström inte har skyggt för svårigheter-na har bidragit både till avhandlingens förtjänster och dess brister. En brist slår omedelbart i ögonen på läsaren — det stora antalet tryckfel, långt fler än de som finns rättade på erratalistan. Tidspress och egen utskrift på ordbehandlare — en vanlig kombination bland avhandlingsskribare i dag — har förfulat utseendet på slutprodukten.

Kvaliteterna är emellertid också väl synliga för den som inte fastnar i att läsa korrektur eller granska språkliga fel och ojämnheter. Vad mera är — förtjänsterna finns på djupet. Vad avhandlingen vill säga är både viktigt och till övervägande del hållbart, även om *hur* det sägs hade kunnat få en bättre form.

Det krävs tid för att smälta samman en vittfamnande målsättning med ett stort och varierat material. Tidsutrymmet för en avhandling är 2,5 år. Inom de ramarna spänner möjligheterna mellan två ytterpunkter. Den ena är att skriva en klanderfri slutprodukt utifrån en snäv problemställning och ett begränsat material. Den andra är att, trots begränsningarna, ge sig i kast med stora problem och material samt acceptera en mindre formfulländad avhandling. Det förra svarar mot det rationella och effektiva samhällets krav; det senare kan i akademisk version vara "drömmen om det goda livet" — forskarglädjen, tankarnas och idéernas spelrum.

Drömmen om det goda livet är vittfamnande. Ändå visar den att det inte utesluter ett rationellt och effektivt tänkande. I avhandlingen balanseras forskaraptiten av en stram, klar och konsekvent genomförd struktur. Förhoppningsvis har den till en del framgått av sammanfattningen. Från de inledande problemformuleringarna förs läsaren från makro- till mikronivå; från övergripande samhällsliga sammanhang gradvis allt närmre Stocka sågverk, stockaborna och deras kostvanor; från ett historiskt förflutet till avhandlingens nu. Vidare återkopplar Fjellström de olika kapitlen till de inledningsvis uppdragna linjerna, som på slutet knyts ihop i en avslutande analys. Tankelinjerna går, med andra ord, inte som en men flera röda trådar genom det detaljrika materialet och tillåts aldrig försvinna. Det är berömvärt. I det sammanhanget skall de pedagogiska kapitelinledningarna framhållas. De bidrar till att hålla samman framställningen genom att referera bakåt till de inledande tankegångarna, ibland sammanfatta föregående avsnitt och/eller föra avhandlingen framåt genom att i klartext

tala om vilka aspekter av problemet som kommer att behandlas.

Tankelinjerna är således klara. Ändå ställer de ibland krav på att läsaren själv skall förtydliga dem. I sammanfattningen har jag delvis omformulerat avhandlingen. Motsättningen naturkultur, centraldirigering-praxis, konfliktperspektivet och slutsatsen att en effektiv kostpropaganda, på grund av fortsatta klasskulturella skillnader, kräver insatser som inte är direkt kostrelaterade — är alltsammans exempel på vad som står i avhandlingen men ändå inte sägs i klartext. De innehållsliga och insiktsfulla förtjänsterna begränsas av att det till en del överlämnas till läsaren att dra ut vad som sägs. Det är inte rättvist, varken mot författaren eller läsaren.

Metod

För en svensk etnolog är det förvånande, när Fjellström diskuterar intervjumetodens tillförlitlighet på ett elementärt plan och med hänvisning till den brittiske muntlige historikern Paul Thompson — tills etnologen erinrar sig att avhandlingen med sin tvärvetenskapliga inriktning också vänder sig till en icke-etnologisk läsekrets, van vid kvantitativa hårddata och i behov av väl-etablerade argument för kvalitativa metoders förtjänster. Med tanke på en läsekrets från andra discipliner kan det vara klokt att hänvisa till att kvalitativa forskningsmetoder i dag vunnit mark inom flera vetenskaper. Anledningen till att etnologiska självklarheter tas upp i en etnologisk avhandling, borde emellertid ha kommenterats.

Intervjuer har använts för huvudparten av undersökningsperioden. Beträffande dagens förhållanden, som i avhandlingen endast är översiktligt behandlade, hänvisas beträffande matvanorna just i Stocka till egen deltagarobservation, tyvärr utan att läsaren får upplysningar om hur den har lagts upp. Det är tänkbart, att angreppssättet är metodiskt både viktigt och riktigt, även om det inte kommenteras närmre.

I en undersökning av kostvanorna i Jonsered under 1900-talet, som nämns på annat ställe i avhandlingen, har jag med hänvisning till Günter Wiegelmann framhållit konsekvenserna av att maten tillhör den privata sfären (Frykman 1980). Vad och hur familjen äter hemma ser inte omvärlden — när det inte handlar om matsäck till arbetet eller skolan. Matekonomin är flexibel sedan överlevnadsnivån väl nåtts. Utan att omgivningen märker det, kan familjen äta blodpud-

ding eller spaghetti sju dagar i veckan för att slippa sälja bilen eller flytta till en billigare bostad, som skulle göra ekonomiska svårigheter synliga för omvärlden. Till det kommer, som framhålls i artikeln, att människor i dag får så mycket information om hur man bör äta, att många vid en intervju drar sig för att berätta vad de faktiskt äter. Det var uppenbart att flera av jonseredsinformanterna var ivriga att visa att de visste hur de *borde* äta.

Vad vi äter idag kan således vara ett känsligt område. I en källkritisk diskussion av intervjumetoden i samband med kostforskning är det därför viktigt att inte bara diskutera om människor minns rätt utan också hur uppgifternas sanningshalt ska bedömas. Utifrån egna erfarenheter menar jag att uppgifterna beträffande matvanor förr är mest tillförlitliga. Jonseredsborna tyckte att det var roligt både att erinra sig hur de ätit då och att berätta om hur de klarat mathållningen under ekonomiskt knappa villkor.

De erfarenheterna talar för att Fjellströms tillvägagångssätt med intervjuer om kostvanor förr och deltagarobservation vad gäller mat i dag är väl anpassat till ett metodiskt problem. Hade det medvetandegjorts och formulerats, skulle det sannolikt också ha dragit uppmärksamheten till en följdfråga som borde ha berörts. Hur deltagarobserverar vi människors vardagliga matvanor? Är det inte sannolikt att de anstränger sig litet extra, när en etnolog och dietist deltar och observerar?

”Teoretiska ansatser”

Teoriavsnittet är rubricerat ”Teoretiska ansatser”. Det har jag läst som en mycket medveten formulering. Här presenteras nämligen inte *en* teori. I stället framhålls olika inspirationskällor för de perspektiv utifrån vilka materialet har strukturerats och analyserats.

Det är i konsekvens med Fjellströms strävan efter ett syntetiserande helhetsperspektiv, att hon ansluter sig till den vida definitionen av kultur som liktydigt med livsmönster, där de ekonomiska, sociala och tankemässiga sidorna av tillvaron samspelar. Sannolikt är det strävan efter en helhetssyn på människan och hennes tillvaro som får författaren att som teoretisk ansats välja Bourdieus tankar om ”symboliskt kapital”, bestående av ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital. Resultatet blir att totaliteten söks utifrån de tre aspekter — materiella, sociala och andliga

— som länge varit centrala i ett helhetssyftande kulturbegrepp. Det tangerar Bourdieus livsstilsum och habitus utan att relationen till dem klargörs. Bourdieu är, i likhet med Fjellström, tvärvetenskaplig och söker förena kvantitativa och kvalitativa metoder. I de avseendena sammanfaller han väl med avhandlingens intentioner och det är förståeligt att han blivit en viktig inspirationskälla.

Här vill jag emellertid stanna vid hur ”kulturellt kapital” används i avhandlingen. För Bourdieu är kultur *inte* liktydigt med livsmönster. Han arbetar utifrån den mycket snäva kulturdefinition, som är den vanliga i Frankrike. Kultur blir då närmast liktydigt med vad vi kallar ”finkultur” eller ”konstkultur”, inklusive utbildning. Kapital i dess olika former är hos Bourdieu ett relationellt begrepp. I tillräcklig mängd och i rätt form ger kapital tillträde till makt och inflytande. Donald Broady menar att ”det för Bourdieus undersökningar så viktiga ’kulturella kapitalet’ förmodligen inte existerar i samma form i Sverige” (Broady 1985: 13). Det kulturella kapitalet, närheten till maktapparaten, är ”en historiskt specifik form av symboliskt kapital” (Broady 1985: 19). Bourdieu själv lär vid besök i Sverige ha föreslagit att här gäller ett ”organisationskapital”, något som författaren för övrigt kommer in på — tyvärr bara i förbigående — när hon säger att för svensk arbetarklass kunde det sociala och kulturella kapitalet ”innebära tillträde till folkrörelserna som i och för sig också kunde ge makt och bättre ekonomi” (s. 38).

Att samtidigt använda kultur i betydelsen livsmönster och i sammansättningen kulturellt kapital med hänvisning till Bourdieu är en omöjlighet med tanke på de skilda begreppsliga innehållen. Härtill kommer att kultur i avhandlingen också har en tredje, helt odefinierad innebörd i sammansättningen ”matkultur”. Både kultur och kulturellt kapital förlorar härigenom sina respektive innehåll och förflackas till tomma etiketter. Särskilt tydligt framgår det vad gäller ”kulturellt kapital”. Det mister helt sitt samband med den samhälleliga makten, när det används om ”tras mattor på golv, bomullsgardiner i fönster och blomkrukor på byrår och bord” (s. 117) eller julkorvens form och konsistens (s. 132).

Enligt Broady har ”det kulturella kapitalet” blivit ett begrepp som har börjat leva sitt eget liv (Broady 1985: 17). En tendens är att det används som enbart ett uttryck, synonymt med ”ärvda

resurser" eller "traditioner". Så är det också här. Då kan man fråga sig om det är nödvändigt att hänvisa till Bourdieu. Fjellström använder exempelvis också "kulturellt arv" (s. 296), vilket är mer förenligt med den helhetssyftande kulturdefinitionen. "Tradition" är ett etnologiskt begrepp som kanske också kunde ha varit användbart i sammanhanget.

Vad Billy Ehn säger i sin anmälan av M Lindqvists teoretiskt genomarbetade avhandling *Klasskamrater* gäller principiellt också för *Drömmen om det goda livet*: "Det är alltså osäkert om Kosik och Thompson behövdes för att förklara klassmedvetandet i Svedala eller Sartre för tolkningen av arbetarnas egen domstol" (Ehn 1987: 82). Eftersom Fjellström mer använt Bourdieus benämningar än hans tankar, framstår han som obehövlig för tolkningen.

Ett liknande okonventionellt förhållningssätt gäller beträffande Norbert Elias och hans teori om civilisationsprocessen. Också det begreppet, som hos Elias står för "affektkontroll", använder Fjellström som ett etiketterande ord utan analytiskt värde. Civilisationsprocess får i avhandlingen rubricera så olikartade företeelser som förändringen från att rykta hästar till att putsa bilar eller att komma sig upp i samhället genom egna hem och att handla i privata affärer.

Trots kritiken av hur Bourdieus och Elias teoretiska begrepp används, vore det fel att karakterisera avhandlingen som oteoretisk. Den utgår från tankar om samband vilka löper konsekvent genom avhandlingen. Tankestrukturen svarar emellertid bättre mot ett etnologiskt helhetssyftande kulturbegrepp än mot Bourdieu och Elias. I det förra rymms en teori om samband och sammanhang, som just för etnologer borde vara viktigt att utveckla vidare. Kultur i den betydelsen handlar om den diakrona processen från det förflutna in i framtiden liksom den synkrona processen i samspelet mellan materiella, sociala och tankemässiga sidor av tillvaron och olika delkulturer. Och inte minst – en viktig skillnad i förhållande till Bourdieu – det är då inte den obevekliga strukturen utan den handlande människan som står i centrum (se t. ex. Ek 1989; Skarin Frykman 1989).

Vid disputationen menade Christina Fjellström, att läsningen av Bourdieu hade varit en betydelsefull ögonöppnare och inspirationskälla som hjälpt henne att systematisera materialet. Att då erkänna sitt beroende av Bourdieu är

naturligtvis inte fel, tvärtom. Däremot hade det varit önskvärt att författaren fullföljt sin tanke linje från rubriken "teoretiska ansatser" och tydliggjort Bourdieu just som inspirationskälla.

Att läsningen av Bourdieu gav inspiration till struktureringen och tolkningen av materialet, trots att den borde ha kunnat hämtas på närmare håll, tangerar ett allmänt problem. En etnologisk "hemmablindhet" är ett vanligt fenomen. Det kan vara lättare att bli intellektuellt stimulerad av det som känns nytt och fräscht än att ta upp tankegångar som blivit så välbekanta att de kan te sig nästan uttjatade. Begreppet "kultur" är här ett exempel; "centraldirigering och praxis" är ett annat vars frånvaro redan påvisats. Önskvärt vore ett vidareförande av relevanta etnologiska tankegångar i kombination med *ny* – inte nygammal – inspiration från andra ämnen. Om vi försökte, för etnologisk hemmablindhet har inte bara med Fjellströms avhandling att göra, är det sannolikt att vi skulle finna att etnologämnet inte är så oteoretiskt som ibland sägs. Kanske behöver vi övning i att finna vad som skulle kunna kallas "den dolda teorin", som ofta strukturerar även äldre forskning samtidigt som den lätt göms bakom etnologjämnets vetenskapshistoriska presentationsform.

Drömmen om det goda livet

Drömmen om det goda livet är inte bara avhandlingens titel. "Det goda livet" – med citations-tecken – är det kanske viktigaste begreppet i avhandlingen. Det utgör både en del av problemformuleringen och den klaraste röda tråden. När Helldéns idéhistoriska perspektiv översätts till stockanivå, kommer sågverksarbetarnas "dröm om ett gott liv" att handla om en tillvaro utan arbete, skriver Fjellström (s. 53). Sågverksägarna som representanter för det "effektiva och rationella samhället" söker däremot "arbete, flit och sparsamhet bland sina arbetare". "Det goda livet" innefattar vad Fjellström kallar "en kamp mellan två kulturarv". Själv skulle jag här föra in klasskampen. Först längre fram i avhandlingen, på den empiriska stockanivån och i samband med fackföreningen, tar emellertid Fjellström uttryckligen upp "klasskampsperspektivet". Genom att inte i klartext knyta och utveckla klassperspektivet till kampen mellan de två kulturarven kommer det inledande idéhistoriska anslaget i konflikt med verkligheten som den levdes på stockanivå.

”Det goda livet”, som stockaarbetarna och deras familjer förvisso sökte, handlade inte om det arbetsfria livet. Det senare var i stället ett hot som de sökte värja sig mot. Den dröm arbetarna hade med sig till Stocka sågverk, vare sig de hade vandrat från Värmland eller kom från de små torpen i trakten, var som Fjellström också visar, *drömmen om arbete*, hoppet om att kunna försörja sig. Drömmen om ett arbetsfritt liv, som förvisso kan ha funnits, var oväsentligt i förhållande till den skildrade verkligheten. Vad ”fördelningen av arbete, fritid och måltidsraster” över dagen syftade till var inte ur arbetarsynpunkt det arbetsfria livet utan en fråga om drägliga och bättre arbetsvillkor.

Det framgår även klart att arbetarna, i synnerhet då kvinnorna som läsaren får veta mest om, i verkligheten var just arbetsamma, flitiga och sparsamma. De hanterade, av sig själva och utan borgerlig påverkan – vilket författaren understryker – sin tillvaro på sätt som motsvarade ett ”rationellt och effektivt” samhälles ideal. Kanske ville företrädarna för denna rationalitet, dvs. här närmast sågverksägarna, samhällseliga förbättringar men knappast jämnt fördelade mellan människorna. När de underbetalade arbetarna handlade de i egna ögon visserligen rationellt och effektivt men utifrån *sina* drömmar om ”det goda livet”, ett liv där de själva inte behövde arbeta, och där det var av underordnad betydelse att arbetarna mot otillräcklig ersättning slet ut sig.

Centralstyrning och propaganda handlar inte bara om att söka föra ut idéer om önskvärda förändringar. Det ligger i deras natur att de också är en kritik av dem de vänder sig till. Få människor tar till sig kritik av sin tillvaro när den kommer uppifrån; från andra människor som dels söker slå vakt om sina egenintressen, dels står främmande för den tillvaro de anser behöver reformeras. Också forskaren har anledning att vara misstänksam mot bilderna av den slösaktige hälsingebonden och den oekonomiskt handlande arbetarfamiljen.

Både hälsingebönder och arbetare var, som vi vet och avhandlingen visar, oberörda av den centraldirigering som försökte bestämma över dem. Ingenderas liv var ”det goda livet” i betydelsen överflöd av materiella resurser eller frihet från arbete. Varken bönder eller arbetare hade, i den mån de nåddes av propagandan, anledning att tro att den hade deras eget välbefinnande

som mål. Däremot kunde de uppleva att människor, som själva levde under bättre förhållanden, anklagade dem för slösaktighet, slarvighet och okunnighet; att de som inte själva ville försaka en ”lyxkonsumtion” kritiserade dem som i det lilla sökte förverkliga ”drömmen om det goda livet”; att människor som inte själva upplevt fattigdomens försörjningsproblem ansåg sig veta bäst hur man skulle handskas med dem. En misstro mot överhet och experter är djupt rotad hos de styrda, bönder eller arbetarklass. Varför det är så, får vi möjlighet att förstå just genom ett historiskt perspektiv.

Ett bra konkret exempel, som belyser problematiken, finns i avhandlingen i form av August Alméns näringsberäkningar från slutet av 1800-talet och de slutsatser han drar av dem. Almén och stockaborna, som sannolikt aldrig hört talas om varandra, var inte desto mindre överens om att fett var eftersträvansvärt. Almén var medveten om att arbetarnas löner inte tillät dem att äta den feta mat som de helst ville ha och som han också ansåg vara den riktigaste. Effektivt och rationellt listade han det näst bästa – mat för den som inte har råd att äta det som är bäst. Stockaborna var av sig själva effektiva och rationella i förhållande till det goda liv de inte hade råd med. Utan expertråd åt de i stort sett så som Almén föreslog.

Almén som näringsexpert hade säkert goda avsikter. Ändå prioriterade han inte att arbetarna fick den mat han ansåg vara den näringsmässigt önskvärda. Hade han velat att landets befolkning skulle uppnå en god näringsstatus, borde han ha föreslagit en generell höjning av alla arbetares löner. Eftersom Almén och arbetarna, som Fjellström visar, hade samma uppfattning om vad som var bra mat, hade det varit ett effektivt och rationellt sätt att uppnå de mål som båda parter eftersträvade. Exemplet belyser även det som Fjellström avslutningsvis kommer fram till – vill man ändra matvanor till det bättre, räcker det inte med matinriktade kunskaper och propaganda. Vad är det i situationen som helhet som behöver förändras?

Svårigheten att påverka arbetarklassen – och i äldre tid också bondeklassen – med samhällelig propaganda, här då särskilt kostpropaganda, var förr ett problem som till en del var av praktisk natur. I dag är det lättare att nå ut, inte minst via massmedia. Den bristande mottagligheten, både förr och nu, måste emellertid också sättas i sam-

band med klassmotsättningarna, sedda mot deras historiska bakgrund, vilket jag här har sökt förtydliga med Fjellströms egna exempel.

Avhandlingen visar att människor, både individer och grupper, söker sig mot det relativa oberoendet, valfriheten och egenansvaret — allt sådant som arbetarklassen fortfarande i dag har minst av. De som har en tillräckligt god ekonomi och hör till en samhällsklass som haft det under tillräckligt lång tid har de bästa möjligheterna att välja sin kost. Den historiskt och socioekonomiskt grundade misstänksamheten mot råd uppifrån är emellertid också en viktig faktor för att förklara varför kostupplysning har svårare att gå hem bland arbetarklassen än bland akademiker.

Verkligheten bakom drömmarna

De förändringar som skett av stockafamiljernas kostvanor med början några decennier in på 1900-talet är, enligt Christina Fjellström, resultatet av att livsstilsrummet förändrats genom att betingelserna för självhushållning krympts och levnadsstandarden höjts. Det senare är naturligtvis kopplat till förbättrad ekonomi, dvs. höjda löner.

Utifrån avhandlingens konfliktperspektiv, klassbaserade jämförelser och slutsatser var det före disputationen svårt att förstå varför arbetarnas löner och andra anställningsvillkor överhuvudtaget inte behandlas som en förutsättning för kosthållet. Min hypotes var att det just hörde samman med att klassperspektivet inte integrerats med det idéhistoriska. Vid disputationen visade det sig emellertid vara en ur etnologisk synpunkt negativ effekt av den tvärvetenskapliga inriktningen. För både näringsexperter och ekonomhistoriker är löner och anställningsvillkor hårddata, som inte kan behandlas utan ett statistiskt godtagbart underlag. En exemplifiering i etnologisk anda skulle ha överskridit de andra ämnenas gränser inom ett för dem välbekant område. Det är ytterligare ett exempel på att ett tvärvetenskapligt arbetssätt skärper kraven på förtydliganden med hänsyn till samtliga berörda ämnen. Vad som inom en disciplin är en enkel självklarhet, kan för en annan vara ett svårförståeligt problem. I en ökad medvetenhet om kommunikationssvårigheterna och försök att lösa dem ligger en del av tvärvetenskapens värde.

Det är emellertid uppenbart att det hade varit både önskvärt och möjligt att sätta kostvanorna i relation till faktiska löner och andra anställnings-

villkor. Detta kunde ha skett genom en exemplifiering — om vilken vi vet att den har en stor generaliseringsgrad. I arbetarnas drömmar om förbättringar, "det goda livet", var ekonomin central. Lönerna och deras förändring hörde till livsstilsrummet och var en viktig faktor vid utformningen av stockabornas habitus. "Nödvändighetens smak" har just framkallats av en knapp ekonomi.

Variationerna i arbetstillgång, det säsongarbete som hörde till sågverksarbetarnas liv, hör även till det som naturligtvis hade effekter på hushållsekonomin och därmed matvanorna. När männen gick arbetslösa under stora delar av vinterhalvåret även under 1930- och 40-talen, måste det ha påverkat familjernas livsföring. Vad betydde säsongarbetslösheten för möjligheterna att bruka ett torp? Kanske var det växlingar i arbetstillgången som låg bakom den omfattande småföretagarverksamhet som växte fram under 1900-talet.

Arbetslivets betydelse och dess variationer ger upphov till ytterligare frågor, som inte diskuteras i avhandlingen. Fjellström konstaterar att sågare var ett högstatusyrke och att sågarnas matvanor skilde sig från andra stockaarbetares. Vi får dessutom veta att en social skiktning kunde avläsas i boendet. Förutom sågverksarbetare och sågverksarbetare/torpare fanns det även fiskare på Stocka. Ingenstans finns emellertid en samlad karakteristik av de subkulturer Fjellström menar fanns och resulterade i variationer också vad gällde matvanorna.

Kvinnorna var och är på Stocka de som ansvarat för mat, hem och familj. De socialiserades tidigt in i rollen som goda husmödrar. De förde med sig värdefulla kunskaper från sina ursprungliga självhushållningsmiljöer, kunskaper som de hade möjlighet att omsätta i praktisk handling i den lantliga sågverksmiljön. Den sociala kontrollen var dessutom stark — för anseendet var det viktigt att familjen inte levde över sina tillgångar och att hemmet var rent och prydligt. Arbetarfamiljerna i stockamiljön levde inte fatalistiskt eller kortsiktigt. På kostens område planerade de för framtiden genom egna insatser, t. ex. genom att ta tillvara möjligheter att ha egna odlingar, hålla husdjur och lägga upp förråd. Utifrån ett rikt material underbyggs övertygande och väl kvinnornas hushållskompetens och centrala roll för familjernas välbefinnande liksom den sociala kontrollens betydelse. Kvin-

nokunskaperna relateras till det egna livsstilsrummet, vilket leder till ett avvisande av åsikten att den ordentliga och hushållskunniga arbetarkvinnan skulle vara "förborgerligad", dvs. ett resultat av borgerlig uppfostran och propaganda.

Närstudiet av Stocka visar således att den vid sekelskiftet 1900 officiella synen på arbetarkvinnornas okunnighet inte stämmer. Andra forskare som Ulla Johansson och Yvonne Hirdman, vilka Fjellström hänvisar till, har kommit till samma slutsats. Själv känner jag inte något exempel på att sentida undersökningar på mikronivå funnit arbetarhustrur vilka generellt motsvarar den stereotypa sekelskiftesbilden av okunniga och dåliga husmödrar.

Vid jämförelsen mellan land och stad talar mycket för att det är rätt att som Fjellström framhålla betydelsen av skillnader beträffande miljön eller livsstilsrummet. Det leder till en försiktigt och nyanserat formulerad slutsats som det inte finns anledning att göra invändningar mot:

Möjligheten finns att det ligger en viss sanning i samtidens rapporter om att vissa arbetarkvinnor i staden var mer okunniga än sina medsystrar ute på landet men att denna okunnighet inte berodde på dem själva utan på omständigheterna (s. 295).

Det blir därför svårförståeligt, när det med hänvisning till Ulla Johanssons avhandling *Att skolas för hemmet* (1987) heter:

Arbetarkvinnorna i Skön uppvisade *tvärtemot, vad som framkommit i städerna*/anm:s kursiv/, en gedigen kunskap inom det husliga området (s. 294).

Motstridigheten blir än mer uttalad, när avsnittet ankyts till ett exempel från 1980-talet och avslutas med följande rader:

hur *saknaden av socialt och kulturellt kapital*/min kursiv/ visar sig i måltidssituationen och hur det återspeglar sig på hela kosthållet och individens matkultur. Detta har jag kommit fram till som ett av de främsta särdragen mellan urban och agrar industriarbetarmiljö under slutet av 1800-talet och första hälften av 1900-talet (s. 298).

Slutsatsen beträffande skillnaderna mellan arbetarnas kostvanor på landet och i städerna har inte underbyggts i det föregående. Tvärtom har Fjellström, som framgått, visat att arbetarkvinnornas och deras familjers "saknad av socialt och

kulturellt kapital" var en samtida borgerlig propagandabil. Däremot påverkades kostvanorna negativt av att arbetarna led brist på "ekonomiskt kapital" och i städerna inte hade materiella möjligheter att kompensera det genom att odla, föda upp husdjur och lägga upp förråd.

Blandad kost

Drömmen om det goda livet förenar de vida idéhistoriska vyerna med vardagslivets skenbart små detaljer. Genom återkopplingar mellan nivåerna skapas en spänning i dubbel bemärkelse och positiv betydelse.

Den föregående granskningen har främst tagit upp synpunkter på några av avhandlingens övergripande problemställningar. I det centrala avsnittet om kostvanorna i Stocka kommer avhandlingen emellertid in på detaljer i livsmedelskonsumtionen, hushållstekniken och matordningen, vilka vävs samman till en syntes av vad som kallas "matkultur" men som utifrån den inledande kulturdefinitionen borde ha kallats exempelvis "matvanor" – ett ord som dessutom används i bokens titel. Eftersom avhandlingen rör sig från det stora till det lilla är det motiverat att också recensera den på en mer närgången nivå. Det kan inte bli någon uttömmande diskussion. Nästan var och en av de många olika komponenterna i kosthållet innehåller i sig problem för en monografi. Det följande skall därför närmast läsas som en exemplifiering av vilka slag av frågor som behandlingen av kostelementen ger upphov till.

Av sammanfattningen har framgått att avhandlingen understryker betydelsen av att kosthållet granskas ur regional aspekt. Den framhåller att kosthållet i Norrland traditionellt har varit lactoanimalt dominerat till skillnad från södra och mellersta Sverige, där cerealierna spelat den viktigaste rollen. I den diakrona jämförelsen av måltidsordningar från Stocka sägs emellertid beträffande den äldsta från 1880 att "det största energiintaget från denna dags måltider har otvivelaktigt härrört från spannmålsprodukterna" (s. 249). Längre fram står: "Kolhydrater från spannmål gav högsta energiintaget" (s. 285). Sannolikt hör förklaringen samman med övergången från självhushållning till en lönebaserad ekonomi. Mot bakgrund av vad som tidigare sagts, hade förhållandet emellertid behövt en kommentar. Det visar hur de regionala kostvanorna kom att förändras med övergången till lönearbete.

I kostavsnittet finns en tendens till övertolkning av materialet beträffande de värmländska influensernas betydelse. När handelsboden sålde mycket litet kornmjöl, trots att det var hälsingeböndernas brödsäd, ses det som ett utslag av värmländska matvanor. Sågverksarbetarna var emellertid inte enbart hänvisade till bolagshandeln, vilket Fjellström beträffande andra kostelement framhåller. De levde i symbios med traktens bönder och fiskare. En citerad informant var exempelvis gift med en bondflicka och fick kornmjöl av sin svärfar. En tänkbar anledning till att handelsboden sålde så litet kornmjöl är att det köptes direkt av bönderna. Också andra varor som gick att få i trakten (mjölkprodukter, strömming, potatis) saknades i handelns sortiment.

Ivern att etablera samband med värmländska matvanor kommer även till synes, när "skrädkakor" vid en barnfest 1902 tolkas som att bolaget här skulle ha "tagit hänsyn till stockabornas sociala och kulturella arv och låtit servera detta matbröd bakat på havremjöl" (s. 244). Utgångspunkten för slutsatsen är att "skrädat mjöl, d.v.s. havremjöl behandlat på ett visst sätt, finns i flera delar av landet men förknippas enligt Keyland framförallt med Värmland" (s. 243). Bröd av skrätt, d.v.s. siktat, mjöl är emellertid känt från många delar av landet. Enligt SAOB nämns "skrätt bröd", i Stockholms slotts räkenskaper redan 1540 och betecknar en finare brödsort, som kom närmast efter "herrebröd". Där ges även 1800-talsbelägg som visar att "skrädda kaker" var bröd bakade av rågsikt. Det har under 1900-talet varit den vanliga betydelsen. Således kan det starkt ifrågasättas om "skrädkakor" på Stocka 1902 betydde detsamma som för Keyland.

Sötmjöl, smör, köttfärs och fläsk var mat som eftersträvades när ekonomin tillät det. Skälet var att de gav statuskänsla, menar Fjellström (s. 182, 187, 206). Förklaringen framstår som en annan form av övertolkning. Smakupplevelsen kan i ett längre perspektiv förmodas ha varit viktigare än känslan av status. Även om statusaspekten i ett initialt skede kan ha spelat in, köpte man säkert varorna i första hand för att man tyckte att de smakade gott.

Det sistnämnda ger också ett perspektiv på "nödvändighetens smak". Arbetarna rättade mun efter matsäcken i så måtto som att de åt den billigaste maten, när det var nödvändigt. Det

resulterade i en smaktillvänjning som gjorde att återkommande billig mat, som strömming och amerikanskt fläsk, blev uppskattad. Men beträffande maten existerade "frihetens smak" också inom arbetarklassen — det är ju till en del vad avhandlingen handlar om. Även om nödvändigheten blev en dygd eller en positiv värdering, fanns det mat som man tyckte var bättre, d.v.s. godare, än den man åt.

Variationer i livs- och kostmönstren mellan stockaarbetarna inbördes som berörs, men inte systematiseras, är skillnaderna mellan olika hushållstyper, främst då mellan familjer som bodde i Stocka och "ungkarlar" — utan familj eller med familj på annat håll. Det är rimligt att anta att "ungkarlarna" mer än familjerna var hänvisade till bolagshandeln. Bristen på problematisering vad gäller olika slag av hushåll kommer bl. a. till uttryck i en formulering som "I bolagshandeln kunde familjerna köpa bröd redan 1882 men försäljningen och utbudet synes ha varit mycket sparsamt" (s. 223).

Konstaterandet är naturligtvis på ett sätt användningsfritt. Det fanns bröd i handeln som också familjerna kunde köpa. Det är emellertid sannolikt att brödförsäljningen främst vände sig till ungarlarna. Bak tillhörde stockakvinnornas arbetsuppgifter. Den sociala kontrollen var stark. Det är inte osannolikt att vad Campbell berättar från sekelskiftets Falun och bergslagens arbetare var giltigt också för Stocka. I Falun var brödbakningen i hemmen både allmänt förekommande och laddad med moraliska övertoner:

En sagesman säger, att om man köpt bröd, så hade man väl fått smussa med det som om man stulit det, för annars hade det hetat: "Har du hört, att hans käring är så lat, så hon ids inte baka?" (Campbell 1950: 39)

Även om det fanns skillnader mellan familjer och ungarlar, måste hänsyn tas till om "ungkarlarna" hade familjer att försörja. Annars blir tolkningen missvisande, som framgår av kommentaren till uppgifterna från en man som under veckorna levde ungarlarsliv i Stocka men återvände till torpet och familjen vid veckosluten. För honom "var osten inte en vardagsvara". Detta trots att han levde ungarlarsliv under veckorna" (s. 194). Den motsägelse som Fjellström tycker sig se i detta beror just på att den familjeekonomiska aspekten saknas. Även om mannen levde ungarlarsliv under veckorna hade han ju en familj att försörja.

En motsägelse som däremot hade behövt kommenteras som sådan, är upplysningen att jakt enligt informanterna å ena sidan var sällsynt (s. 203), medan det å den andra uppges att:

Informanternas berättelser vittnar om hur animalieandelen i kosthålllet kunde utökas med småvilt och fågel vid sekelskiftet och under 1900-talets kristider samt i familjer som på grund av stora barnaskaror behövde ständig påfyllning i skafferierna (s. 204).

Fläsk i olika former — från den egna hushållsgrisen till det saltade amerikanska — ”fattigmaten” — var ett betydelsefullt inslag i kosten. Nötkött spelade däremot en underordnad roll och såldes bara i små mängder av bolagshandeln. Slaktarna, som själva var bönder, levererade dock direkt till konsumenterna. Kött var emellertid helgmat och rent nötkött var sällsynt. Däremot säger en informant:

vet inte att dom åt oxstek som dom gör nu inte. Det var mest kokkött. Till jularna köpte dom stek, då ville man ju ha. Jag åt mycket kött till helgen. Så hade man i köttsoppa och så där (s. 202).

I arbetarmiljöer på andra håll har köttsoppan varit söndagsmat. Det kokta köttet har serverats som förrätt och köttsoppan som efterrätt. Köttsoppa är en ålderdomlig och ekonomisk köttmat som Fjellström själv framhåller i sin genomgång av det förindustriella samhällets matvanor. Kokköttets betydelse hade varit värt att belysa som exempel på både traditionsfasthet, nötköttkonsumtion och kostrelaterade värderingar.

Avhandlingen utgår från den ökande fettkonsumtionens negativa effekter. Sockrets användning har däremot nästan helt försvunnit ur framställningen. Ändå kan sockret antas ha hört och höra till det goda liv som eftersträvats utan att tillhöra det näringsmässigt önskvärda (Hirdman 1983: 54 ff). Avhandlingen ger upplysningar om bärplockning och att sylt kokades på bären. Från andra delar av landet vet vi att saften spelade en viktig roll som stomme för saftsoppor och saftkräm. De har varit vanliga efterrätter i arbetarmiljö, vilka ökat sockerkonsumtionen och för arbetarna definitivt tillhört ”det goda livet”. En kvinnlig läkare i Göteborg som arbetar med diabetesjuka har berättat, att när hon ger dietföreskrifter brukar det gå bra ända tills hon kommer till efterrätterna och saftsoppan — då blir

de äldre patienterna tårögda och säger med darrande röst ”Aldrig mera saftsoppan ...”. Med andra ord, var ”det goda livet” ur kostsynpunkt enbart fett? Borde inte också sockerkonsumtionen ha behandlats som en aspekt, vilken har fortsatt relevans för kostens kvalitet i dag?

Kaffekonsumtionen har tillhört det som överheten alltifrån förindustriell tid ansett vara både slösaktigt och onyttigt. Där var centralstyrningen föga framgångsrik. Kaffet har i hög grad tillhört ”det goda livet”; det lilla extra — det som man också under mycket knappa omständigheter har försökt unna sig. I Fjellströms redogörelse för förindustriella förhållanden tar hon upp kaffet. Beträffande Stocka får vi bara veta att kvinnorna drack mycket kaffe när de umgicks. Däremot fullföljs inte i det avseendet tankelinjen ”det goda livet” kontra det rationella och effektiva samhället. Även om det i slutet av 1800- och början av 1900-talet inte rådde kaffeförbud, hade överheten då synpunkter på arbetarklassens kaffekonsumtion (Se ex. Hirdman 1983: 54 ff; Borg 1911).

Kost och kultur

Drömmen om det goda livet öppnar många perspektiv. I slutavsnitten visar Fjellström hur sågverksarbetarnas historiskt rotade materiella erfarenheter skapat värderingar som bromsar deras mottaglighet för dagens kostpropaganda. När arbetarnas levnadsvillkor förbättrats så att de kan materialisera sin gamla dröm om ett gott liv, konfronteras de med en kostpropaganda som säger att deras dröm inte var god utan att dess förverkligande i själva verket är ett hot mot deras överlevnad.

Allt det man strävat efter, ja till och med blivit inspirerad att uppnå från samhällets sida, fick man nu veta varit en felsatsning. Drömmen om det ”goda livet” anses inte längre som något gott ur hälsosynpunkt (s. 310).

Innehållsmässigt har jag ingenting att invända mot Fjellströms tolkning även om det framgått att jag anser att den hade behövt kompletteras med den i historiska förhållanden rotade miss-tron mot överheten och dess propaganda. Hänvisningen till Elias civilisationsprocess som bakomliggande faktor blir däremot mer förbryllande än förklarande. Vad Fjellström kommer fram till visar i stället stora likheter med tankegångar

som formulerats av de brittiska sociologerna David Young och Peter Willmott. I sin bok *The Symmetrical Family* lägger de till grund för sin undersökning ett teoretiskt perspektiv som de sammanfattar i begreppet *The Principle of Stratified Diffusion*. (Young & Willmott 1980: 19 ff). Det går ut på att vad fåtalet har i dag kommer majoriteten att ha i morgon.

Perspektivet är både optimistiskt och pessimistiskt. Young och Willmott ser mänskligheten som ett långt tåg, smalt i täten och breddat mot de bakre leden. Tåget rör sig hela tiden framåt genom att alla människorna av sig själva går i samma riktning, inte på grund av vad de främsta förmedlar till de bakre leden. Därigenom skiljer sig teorin på ett fördelaktigt sätt från tankar om *Gesunkenes Kulturgut* eller "förborgerligande". Utgångspunkten är, kort sagt, att människor är tämligen lika och strävar mot samma mål. Deras möjligheter är emellertid i varje given situation ojämlika. Resultatet blir vad de båda författarna kallar "lagged equality", vilket vi kanske skulle kunna översätta med "eftersläpande jämlikhet" – när majoriteten uppnår vad fåtalet hade i går, har fåtalet gått vidare mot nya mål. Dessbättre är en sådan utvecklingsbild inte generellt invändningsfri. Inte ens vad gäller enbart materiell konsumtion är den pålitlig. Skulle den gälla också för ideologier blir den verkligt problematisk. Hanterad med kritisk försiktighet kan den ändå användas för att tolka både sociala skillnader i kostvanor och deras olika förändringstakt.

Christina Fjellströms avhandling är intressväckande både genom det material och de tolkningar hon presenterar – liksom genom de frågor som läsningen ger upphov till. När det gäller kunskap om människan som kulturvarelse, är forskning som ställer nya frågor viktigare än den som resulterar i enkla, och därför föga tillfredsställande, svar. Inte minst vill jag framhålla värdet av att kombinationen av etnolog och dietist har resulterat i en forskning som är inriktad på att kunna användas för att åstadkomma förändringar. Fjellström ger en nyttig påminnelse om att etnologi och humaniora har en roll att fylla också genom aktionsforskning.

Bakom avhandlingen ligger en mycket stor arbetsinsats, både vad gäller insamling av material och försök att finna infallsvinklar för att strukturer materialet. Som författaren själv framhåller

saknas historiskt inriktade undersökningar av kostvanor med ett helhetsperspektiv på människan. I det avseendet är avhandlingen ett pionjärbete inom den etnologiska matforskningen. Genom att den behandlar kostvanor utifrån en helhetssyn på människan får den också ett speciellt värde som lokalstudie. Resultatet har blivit att ett sågverkssamhälle, en miljö dominerad av en manlig arbetsplats, har kommit att skildras med fokus på kvinnorna och familjerna.

Utifrån det tvärvetenskapliga perspektivet utmynnar avhandlingen vidare i två slutsatser av vikt för framtiden. Båda handlar om betydelsen av att se människan utifrån hennes totala livssituation, d.v.s. människan som kulturvarelse. För etnologer är avhandlingen en nyttig påminnelse om att kunskap om och förståelse av människan som kulturvarelse inte är bara en akademisk angelägenhet utan också har en samhälllig förändringspotential. För dietister är den en uppmaning att inte se människan enbart som kostvarelse utan som en kulturvarelse, vilken i sig förenar ett historiskt förflutet med sitt samtida nu, där tillvarons alla sidor samspelar och påverkar vad hon äter liksom hennes förhållningssätt till kostupplysning.

Litteratur

- Borg, R. 1991, *Fabriksarbeterskans kokbok*. P. A. Norstedt & söners förlag, Stockholm.
- Broady, D. 1985, Bourdieu som empiriker, I: *Kultur och utbildning. Om Pierre Bourdieus sociologi*. Red D. Broady, Universitets- och högskoleämbetet, Stockholm.
- Campbell, Å. 1950, *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning*, Stockholm.
- Ehn, B. 1987, *Arbetarkultur och klassmedvetande. Rig: 3*.
- Ek, S. B. 1989, *Qltur som problem*. Robek-Konsult, Göteborg.
- Frykman, B. 1980, Foodways in an industrial community in the 20th century. I: *Papers presented to the International Oral History Conference*, Amsterdam, s. 145–159.
- Hirdman, Y. 1983, *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Skarin Frykman, B. 1989, Tankar från kulturverkstadsgolvet. *Nordnytt 37*, s. 44–52.
- Young, M. & Willmott, P. 1980/1973/. *The Symmetrical Family. A Study of Work and Leisure in the London Region*. Penguin Books. Harmondsworth.

”Ett gräseliga Spectakell”

Av Göran Herner

Birgitta Lagerlöf-Génetay: De svenska häxprocessernas utbrottsskede 1668–1671. Bakgrund i Övre Dalarna. Social och ecklesiastisk kontext. Diss. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 1990. 328 s., ill.

En höstdag 1667 gick Gertrud Svensdotter, då elva år gammal, och vallade getter vid en fåbod i norra Dalarna nära Österdalälven. Hon var i sällskap med nioårige Mats Nilsson. Då några av getterna hade förrirrat sig ut på en liten holme, vadade Gertrud ut och hämtade dem. Mats tyckte sig se att Gertrud gick på vattnet. Han berättade om det hemma och det ledde till att Gertrud togs i förhör av en kyrkans man. Sedan följde rannsaking och rättegång vid häradsstinget. Efter långa förhör bekände Gertrud att Satan hade smort hennes fötter så att hon som Jesus kunde gå på vattnet. Hon beskrev också hur hon hade besökt Blåkulla och där fått se hur en botekunnig kvinna, en lövjerska, från hennes hemtrakt hade tagit hand om den sjuke Satan. Det hade skett på ett vis som påminde om bibelns berättelse om Jesu död och uppståndelse. Gertrud dömdes till döden av tingsrätten, men straffet kom att mildras av hovrätten. Vid tingsrätten hade hon ”avslöjat” åtskilliga andra personer i trakten som förbundna med djävulen eller eljest trollkunniga. Inom ett år såg hon fyra av sina medanklagade halshuggas och brännas på bål.

Det var upprinnelsen till häxjakten och de stora trolldomsprocesserna under större delen av det närmaste årtiondet. Trolldomsväsendet, eller med samtidens språk, trolldomsbullret, brukar beskrivas som en farsot, som snabbt spriddes över vissa landsdelar: från övre Dalarna och Härjedalen norrut till Västerbotten och därifrån söderut längs kusten till Stockholm, där den bringades att upphöra under senare delen av 1670-talet.

Svensk forskning under senare tid

I jämförelse med den oerhört stora internationella litteraturen om häxväsendet är svenska arbeten förhållandevis fåtaliga. Psykiatern Bror Gadelius har i ”Tro och övertro i gångna tider” (1912–13) skildrat psykologiska företeelser i vilka häxprocesserna bottnar. Kyrkohistorikern Emanuel Linderholms verk ”De stora häxprocesserna i Sverige” (1918) är ett oavslutat verk som kom att stanna vid en översiktlig inledning och en redogörelse för trolldomsrannsakingar i Bohuslän. De bohuslänska processerna gällde emellertid främst förgöring, inte blåkullafärder som processerna i Dalarna och Norrland. Rättshistorikern Bengt Ankarloos avhandling ”Trolldomsprocesserna i Sverige” (1971) är däremot en heltäckande studie av samtliga rättegångar med redogörelse för rättsliga förutsättningar och systematisk beskrivning av sociala och ekonomiska faktorer.

Nu senast, våren 1990, har religionshistorikern Birgitta Lagerlöf-Génetay berikat trolldomsforskningen med avhandlingen ”De svenska häxprocessernas utbrottsskede 1668–1671”. Det är en regional intensivundersökning, där hon studerat aktörerna i och kring trolldomsväsendets första sju rannsakingar och rättegångar, utspelade i Älvdalen, Lillhärdal, Mora, Orsa och Rättvik. Inalles lagfördes och dömdes nära 280 personer vid dessa processer. I en deskriptiv del återges rättegångarnas yttre förlopp och vissa tongivande inblandades personalia. Källmaterialet är domböckernas relationer och ecklesiastiska handlingar som visitationsprotokoll och ämbetsberättelser. I en analytisk del sätter författaren in processerna och de inblandades agerande i sociala, ekonomiska och psykologiska sammanhang. Diskussionen i denna del inrymmer hennes reflexioner kring den ofrånkomliga frågan: Hur och varför kunde detta hända?

Finläsning av rättegångshandlingar

Lagerlöf-Génetay har, som hon säger, tagit sitt avstamp från Ankarloos arbete. Men vad jag kan se innebär detta inte att hon omedelbart avlägsnar sig från Ankarloos framställning. Det är oundvikligt att dubbleringar förekommer, särskilt i deskriptiva delar som behandlar samma rättegångar. Någon störande upprepning är det dock inte fråga om. Hos Ankarloo är t. ex. Gertrud Svendsdotter inte mycket mer än en tolvårig flicka som ”började bekänna sällsamma ting”. Lagerlöf-Génetay beskriver mer ingående händelser och upplevelser. Från förhørsprotokollen förmedlas en bild av hur Gertrud på ett till synes övernaturligt sätt förmådde hämta hem getterna från andra sidan älven, hur hon beskrivit sig ha haft en ”läremästarinna” i blåkullafarande och hur hon själv skildrat sitt samröre med djävulen. Inte minst blir framställningen levande med kamerans hjälp: ett fotografi visar platsen idag där Gertrud sågs gå på vattnet.

”Gå direkt in i protokollen — se vad som hänt dag för dag — se hur suggestionen har verkat”, det var en gång historikern Sven Ulric Palmes råd beträffande forskningen om trolldomsväsendet. Så har också Lagerlöf-Génetay gått tillväga. Genom finläsning av rättegångshandlingarna, jämsides med kyrkoarkivalier, har hon kunnat klarlägga smittspridningens mekanismer och dess betingelser, sådana som släkttillhörighet och grannförhållanden. De rikligt förekommande direktcitaten ur förhørsprotokollen, lätt urskiljbara i trycket som de är genom kursivering, låter läsaren förnimma de agerandes talade ord, churu återgivandet självfallet präglas av sekreterarens formuleringskonst. Den som haft anledning att gå igenom protokoll från blåkullaväsendets stora processer vet att läsningen kan vara tämligen enahanda till sitt innehåll. Med monoton enformighet upprepas ett antal berättelsemotiv: smörjning av ett djur för ridfärd genom luften, blåkullafärd och barnaförande, umgänge med djävulen i Blåkulla, åsynen av kvinnor som ljusstakar, förekomst av en ”dummy” i den bortovarandes säng, etc.

Enhetligheten i förhørsutsagorna följer inte bara därav att motiven tillhör folktraditionens allmångods utan också av möjligheterna för dem som skulle höras vid rätten att konferera om berättelseinnehåll. En sentida läsare ser omedelbart att trolldomsrättegångarna varit påfallande

summariska. Domstolarna har tydligen inte givit sig tid till att klarlägga enskildheter i fall som alla tycktes följa samma mönster. Viktigast syns ha varit att få fram bekännelser, på ett eller annat sätt. Någon tidskrävande utredning kan inte ha förekommit vid t. ex. häradstinget i Älvdalen under september 1668, då domstolen — om jag räknat rätt — klarade av att döma 30 personer, varav 12 till döden, på en sammanlagd förhandlingstid av mindre än två veckor. Trolldomskommissionerna, specialdomstolar som tillsattes när de ordinarie domstolarna inte råde på målanhopningen, visade även de en skrämmande hög arbetstakt. Vid sammanträde i Mora under augusti 1669 handlade den först tillsatta kommissionen mål mot 54 personer. Av dem blev inemot hälften dömda till döden. Kommissionen utförde sitt arbete på nio dagar. Under två dagar omedelbart därefter hann man med att halshugga och bränna 15 dödsdömda.

Tystade lagar

En av bisittarna i kommissionen bevitnade hur de halshuggna kropparna brändes i Mora i grupper på flera bål samtidigt. Med hans ordval var det ”ett gräseliga Spectakell”. Detta omfattande och snabba dödande tycks mig visa att trolldomsväsendet mer än allt annat liknade ett inbördeskrig. Djävlens existens och makt bland människorna var påtaglig, även om det fanns olika åsikter i frågan huruvida hans verksamhet och handlingar var att betrakta som ”illusiones diaboli” eller ”reales”, d. v. s. som illusioner han frambringat eller som manifest verklighet. Män, kvinnor och barn hade djävulen fått i sitt våld och dessa hans anhängare bekämpades med snart sagt alla medel av kyrkan och myndigheterna. I de stora trolldomsmålen åsidosatte man lagens rättegångsbestämmelser och tillgrepp tortyr, lät småbarn vittna och dömde till döden dem som långtifrån nått straffmyndig ålder. Som alltid i krig tystnade lagarna.

Vad gäller förfarandet i domstolarna låter Lagerlöf-Génetay de faktiska, återgivna förhållandena tala för sig själva. Den processuella laglösheten kommer så till synes. Men till skillnad från Ankarloo låter hon inte olagligheterna få någon framträdande plats i skildringen av trolldomsmålen. Beträffande vad som förekom vid den första av de sju rättegångarna anför hon att rätten bemödade sig hårt att upprätthålla normal rätts-

praxis, att utreda och ifrågasätta. Hon pekar därvid på ett trettiotal ställen i protokollet, då rätten ställer kritiska frågor. Rätten undrar t. ex.: "Om icke hon /Gertrud Svensdotter/ till äfwentyrs hade drömt detta?" och "Om hon /Anna Erichsdotter/ hade rådgjort medh dhe andra så at de skulle hafua alla en bekännelse?". Men jag kan inte underlåta att framhålla att samma domstol på andra punkter inte var lika angelägen om rättssäkerheten. Den bortsåg i samma rättegång från den då som nu gällande regeln om femton år som lägsta straffbarhetsålder i det att tio inte straffmyndiga lagfördes och två av dem dömdes till döden. Och samma häradsrätt hade börjat använda tortyr, ett förfarande som uttryckligen var förbehållet hovrätten. Ankarloo återger en passus i protokollet där det står: "Emedan man på intet sätt kunde få sanningen fram av Knåpar-Elin, ty befalldes hon i profosens händer."

Allas personalia i tabeller

I ett utförligt tabellavsnitt har Lagerlöf-Génétay sammanställt personuppgifter om de anklagade och andra inblandade. Sålunda kan utläsas vilka som var tilltalade vid var och en av rättegångarna, hur gamla personerna var, i förekommande fall vilken släktskap som fanns med medätalade och, nästan undantagslöst, vilket domslut som bestämdes för envar. Mycket intressant är den genomgång författaren gjort av mål angående trolldom i vissa domböcker och domkapitelsprotokoll under fyra årtionden närmast före de stora häxprocesserna. Också detta material redovisas i tabellform. Trolldomsanklagelserna är fåtliga och gäller genomgående lövjeri, undsägning och sådan trolldom av "gamla slaget". Det visar hur plötsligt blåkullaväsendet fick sitt utbrott.

Tveklöst måste mycken forskarmöda ha krävts för att få fram alla de uppgifter som finns i avhandlingens tabelldel. Strävan efter siffermässig noggrannhet kan någon gång te sig förvånande. Domböckerna från en häradsrätt under en period om sexton år har funnits innehålla 1 402 ärenden. Av dess 107 criminalia sägs sexuella förseelser utgöra 54,21 procent. Med vetskap om vilket utrymme för subjektiva bedömningar som finns vid antalsräkning av brott vågar jag påstå att exaktheten i procenttalet är skenbar.

Avhandlingen är emellertid inte främst någon kvantitativ undersökning. Förstahandsintresset har varit att återge de inblandades attityder och

relationer, deras känslö- och föreställningsvärld. I en analytisk del diskuterar Lagerlöf-Génétay vissa levnadsvillkor och samhällsförhållanden som kan ha varit betydelsefulla som bakgrundsfaktorer för tidens och områdets trolldomsväsende.

Kvinnoöverskott, nattfrierier och missförstådda predikomotiv

Tankemodellen "centrum – periferi" har använts som analytiskt redskap. Lagerlöf-Génétay visar på spänningstillstånd och dysfunktioner som följer av de världsliga myndigheternas grepp om medborgarna och av den kyrkliga ortodoxins krav på människorna, särskilt på barn och ungdomar. Det är när överheten drar åt skruvarna som motsättningarna bryter ut. Effekterna av vissa dekret och beslut från centralt verkande myndigheter kommer i betraktande som bakgrundsfaktorer för trolldomsväsendet. Tre grupper har funnits särskilt dysfungerande: kvinnor, barn och ungdomar.

Vad gäller kvinnorna är det framför allt den rådande ojämna könsfördelningen som kommer i blickpunkten. Till följd av utskrivningarna av krigsfolk och manfallet i krigen hade ett enormt kvinnoöverskott uppkommit i Dalarna. Med minskande nybildning av hushåll och ökande trångboddhet uppstod spänningar mellan kvinnorna. Lagerlöf-Génétay framkastar hypotesen att mor- och-dotterpar anklagade andra sådana par, att latent spänningar fick utlösning och materialiserades i blåkullaanklagelser. I materialet har hon funnit ett förhållandevis stort antal mor- och-dotterpar bland de anklagade medan det inte har varit möjligt att klarlägga sådan förekomst inom anklagarkategorin.

Under begynnelskedet av trolldomsväsendet riktades anklagelserna framför allt mot barn, först med lika fördelning på pojkar och flickor och sedan med pojkdominans. Det är anmärkningsvärt i vilken utsträckning missuppfattade predikomotiv förekom i de tidigast anklagade barnens berättelser, såsom detta att Gertrud Svensdotter setts som Jesus gå på vattnet. Sägenstoffet om Blåkulla blandades med kyrkligt stoff, även sådant stoff som härrörde från rätt uppfattad katolsk folkreligiositet. Barnen befann sig i en extrem stressituation. Från kyrkan ställdes krav att de skulle lära sig sina kristendomsstycken, och det på svenska – inte på dalmål eller äldvåldsdialekt, som var deras hemspråk. I en

sådan situation är det inte egendomligt att lärostoffet missuppfattades och att förblandningar av berättelsemotiv skedde. Barnfantasierna drev på häxförföljelserna.

I fråga om ungdomsgrupperna håller Lagerlöf-Génétay före att det uppstått spänningar mellan å ena sidan ideologin inom landets administrativa och kyrkliga centra och å andra sidan ungdomslagen i perifert belägna delar av Dalarna. Motsättningarna gällde nattfrierna. Kritik för hor och boleti, och förbud mot sedvänjan, kändes förolämpande för ungdomslagen. I själva verket fungerade de som ordningens och moralens upprätthållare. Ungdomarna mötte angreppen genom att raljera med vedersakarna, att hita på de mest grovkorniga skämt. På så sätt förvandlades glättigt blåkullprat till sin motsats, till fruktansvärt och dödligt allvar. Byungdomarnas lättvindiga tal om vissa kvinnor som trollkunniga blev till ödesdigra häxerianklagelser för de utpekade.

Att forska vidare

Domböcker och rättegångsprotokoll rörande mål om trolldom kan vara givande som folktröskällor, detta då det handlar om det gamla, av ålder kriminaliserade slaget av trolldom, maleficium, och om former sådana som lövjeri och signeri. Samma sak gäller inte rättegångshandlingarna i målen rörande blåkullaväsendet och häxförföljelserna. Här avspeglas ju i första hand myndigheternas och kyrkans föreställningar om vad djävulen verkat bland människorna, mindre vad dessa själva trodde på. Lagerlöf-Génétays avhandling, som hör väl så mycket hemma inom etnologi som religionshistoria, inrymmer emellertid en hel del folklivsskildring i teckningen av trolldomsväsendets bakgrundsförhållanden. Frågan varför det hände kan självfallet inte av någon besvaras entydigt och slutgiltigt — den kommer allt framgent att vara omdiskuterad. Men skall forskningen närma sig något svar, då är avhandlingar som denna värdefulla bidrag. Intresset att få bakgrundsbelysningar på trolldomskapitlet i historien minskar inte med tiden.

För övrigt, tillhör allt historien? I samband med en av rättegångarna 1668 förekom en personidentifikation med hjälp av figuranter. Lagerlöf-Génétay återger detta ur protokollet:

hon kände Stor Märit *efter hon aldrih här på jordhen har sedt henne någon sin tillförendhe*. Då samlade man ur bygdelaget ihop sex stycken flickor /namngivna/ som var ungefär lika gamla som Stor Märit. Alla var barhuvade. G. Anna O. placerades ensam inomhus bakom ett litet kvadratisk fönster. Varje flicka ur hopen fick enskilt gå fram och visa sig. G. Anna O. sade om den ena efter den andra att hon inte kände henne. Men när Stor Märit kom fram svarade hon *den der ... har jag sedt många gånger i Blåkulla, sittandes på benckien ibland dhe fremste widh högsätet*.

Som bekant använder polisen samma konfrontationsteknik idag. Anna sade sig känna igen den anklagade flickan som en av de gäster hon sett tillsammans med djävulen i Blåkulla. Har tillförlitligheten i metoden blivit så mycket större sedan dess?

Lagerlöf-Génétays avhandling är intresseväckande inte minst genom källbehandlingen, det noggranna protokollsstudiet. Nog vore det intressant med liknande undersökningar av vad som hände dag för dag vid domstolar i det följande, särskilt i trolldomsväsendets upplösningskede. I det allmänna medvetandet har Urban Hiärne kommit att framstå som den person vars insatser ledde till att processerna upphörde. Han har framställts som ensam kämpande till de anklagades försvar, då han sent omsider kommit till insikt om de processuella orättfärdigheterna och otillförlitligheten i vittnesmålen, liksom om självbekännelsernas brister som bevismedel. Men Hiärne, som för övrigt inte tvivlade på djävulens makt över människorna, var inte den förste av kritiker. Juristerna Gustaf Rosenhane, Anders Stiernhöök och Carl Lundius, verksamma inom en trolldomskommission tillsatt 1672, utgick från att ordinarie bevisregler var giltiga också i trolldomsfall; de hade före Hiärne visat hur laglös och bristfällig den rättsliga hanteringen gestaltade sig. Attitydförändringen hos de dömande kom inte plötsligt. Kan domstolsprotokollen säga oss något om hur den skedde?

Gällichs Anna Olofsdotter hade redan i det första utfrågandet svarat att hon inte visste om

Carola Ekrem: Räkneramsor bland finlandssvenska barn. English summary. Diss. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 564. Humanistiska avhandlingar 5. Helsingfors 1990. 279 s.

Det är nu drygt 100 år sedan Henry Carrington Bolton gav ut sin bok "The Counting-Out Rhymes of Children" (1888), vilken var den första specialstudien av barns räkneramsor. Sedan dess har studiet av barns folklore hunnit ett långt stycke på väg i forskningshänseende och etablerats som profil bland flera enskilda forskare i olika länder. Icke minst har detta varit fallet i Finland, där Leea Virtanen tidigare gjort internationellt tunga insatser på detta område. Den alldeles överväldigande delen av studier har dock ägnats de finländska barnen, medan den finlandssvenska barntraditionen blivit betydligt mer styvmoderligt undersökt.

I Carola Ekrems avhandling är det däremot just de finlandssvenska barnens repertoar av räkneramsor som står i fokus. Materialet är insamlat bland 10-åringar i grundskolans fjärdeklass i 46 skolor vid tre tillfällen, nämligen 1979, 1981 och 1986, och detta har huvudsakligen skett genom skriftliga frågeformulär. Dessutom har förf. i syfte att fördjupa sitt material intervjuat 24 barn samt av jämförande skäl med hjälp av frågelistor samlat in ramsor från 13 skolor i Sverige.

CE:s syfte är att så mångsidigt som möjligt studera räkneramsornas variationsmönster och de faktorer som påverkar detta. Bland de senare framstår boende och miljö samt barnens ålder och kön som de viktigaste. Denna problematik speglas mot de språkliga identitetsfrågorna och mot den finlandssvenska befolkningsgruppens minoritetsställning.

Avhandlingens båda första huvudkapitel bygger i hög grad på en kvantitativ datapresentation, som förf. presenterar i form av tabeller och grafiska framställningar. Detta får närmast ses som en förutsättning för det omfattande materialets typologisering och kategorisering. Läsningen försvåras dock enligt min mening stundtals genom att tabellerna tar upp såväl typ- som variantrelationer samt alternerar mellan procentuella och absoluta tal. Det står också klart att variantbegreppet vällat en hel del klassifikatoriska problem. När är det fråga om en variant resp. en ny typ? I detta sammanhang menar jag att en

diskussion av begreppet travesti skulle ha kunnat klargöra en del av problematiken. Likaså borde en diskussion om popularitet ha kunnat fördjupa frågorna kring kollektiv- resp. individualtradition (kap. 2.6). Genom andra undersökningar vet vi att barnberättandet under senare decennier ofta varit präglat av modeströmningar. Detta har lett till att de tematiskt sett mindre populära delarna av berättandet tillfälligtvis tycks ganska marginella i repertoaren. Kanske är förhållandet likartat när det gäller delar av räkneramsorna, vilket i så fall skulle göra att de starka "individuella" drag, som CE finner delvis kan ses mot en sådan bakgrund.

Den digra arbetsinsatsen vad gäller de klassifikatoriska problemen har lett förf. till en uppdelning av räkneramsorna i *Egentliga räkneramsor*, *Ramsor med ursprungligen annan funktion*, om vilka man inte med säkerhet vet huruvida de används som räkneramsor, samt *Självpåhittade ramsor*. De senare kan i sig ha använts som räkneramsor, men kan också vara fragment eller skapade i samband med insamlingen.

I avhandlingens fjärde kap. behandlar CE räkneramsornas tematik och struktur. Hon finner att ramsorna beskriver en handling eller händelse alternativt koncentreras kring en uppmaning eller räkning. Till detta kommer så de rena nonsensramsorna, som genomgående tillhör en äldre tradition, men i vissa fall fortfarande är populära. Typmässigt dominerar emellertid materialet av handlingsramsorna och förf. ser här impulser från det moderna samhällets film- och actionfigurer. Det är det "häftiga" och spännande innehållet, men också det absurda och burleska som dominerar. Däremot präglas de till mycket ringa del av sex- och våldsmotiv. Det senare kan i viss mån förklaras med att räkneramsorna främst används av yngre barn.

Förf. menar vidare att det är de ramsor som uppvisar störst variationsrikedom som har bäst förutsättningar att traderas vidare samtidigt som de är mest populära. Att hög grad av popularitet kan ge upphov till rikhaltig variation torde inte behöva diskuteras, men att variationsgraden i sig är en indikator på beständighet bör nog ifrågasättas. Även ett tillfälligt upplammande modetema kan mycket väl ge stoff till en rik variantbildning. Detta kan t. ex. förmärkas i barns berättande av skämtgåtor under senare decennier.

Finn det skillnader mellan pojkars och flickors räkneramsor? Denna fråga bildar utgångs-

punkt för avhandlingens femte kapitel. Frågan är ingalunda ny, utan utgör närmast en fast del i varje genrerelaterad studie, som berör barns folklore. Det betyder inte att den saknar intresse. CE konstaterar, att flickorna överlag har en bredare repertoar i allmän bemärkelse. Granskar man olika sidor eller temata framträder dock ibland andra nyanser. Resultatet tyder t. ex. inte på att den äldre ramstraditionen skulle vara bättre bevarad bland flickorna och teman som sex förekommer mera frekvent i pojknas ramsor. Mot det senare kan man invända att detta tema inte var direkt efterfrågat och att flickorna därför kan ha en större latent repertoar, som inte framkommer. Dock menar jag här att eftersom inte heller pojknas särskilt stimulerades att komma med sexuellt tematiska ramsor, så bör ändå resultatet tolkas ur preferenssynvinkel. Författarens försiktighet i just tolkningsfrågorna är enligt min bedömning emellanåt alltför långt driven.

I Kap. 6, där förf. behandlar relationen mellan finlandssvensk och finsk ramsrepertoar bland barnen, formuleras eller tangeras flera intressanta problem. De kan ses som centrala inte bara för just denna avhandling, utan även utanför en folkloristisk fackkrets. Vad som står klart är t. ex. att andelen av finska ramsor ökar i de finlandssvenska barnens repertoar, även i en så kort intervall som mellan 79/81 och 86. Även i grupper, där alla barn är svenskspråkiga, används gärna finska ramsor, medan det däremot är tveksamt om svenska ramsor överhuvudtaget aktualiseras, om finska barn ingår i gruppen. Kapitlet leder läsaren in på funderingar om finlandssvenskans ställning idag jämfört med tidigare, men också i mera futuristisk mening. Tyvärr fullföljer inte författaren de intressanta resultaten, utan gör halt vid konstateranden. Här skulle en fördjupad diskussion kunnat förankra avhandlingen i ett laddat och för många generellt viktigt problemfält.

För att belysa den finlandssvenska traditionens ev. särprägel har förf. jämfört sitt basmaterial med rikssvenska ramsor, som insamlats från sex orter i Mellan- och Nordsverige. Frågelistsvaren härrör från 13 skolor och omfattar 263 barn. Tyvärr står inte ortskategoriseringen och urvalet i Sverige i paritet med det i Finland, eftersom landsortsskolor saknas i den rikssvenska insamlingen. Nu kanske detta föga inverkar på resultatet, då samstämmigheten tycks relativt stor, men

metodmässigt hade detta varit att föredra. Däremot menar jag att bakgrundsfaktorerna och orsakssammanhangen till denna samstämmighet borde fördjupats i diskussionen. Nu stannar det mest vid ett konstaterande samt vid en relatering av det finlandssvenska materialet till rikssvenska ramsböcker, som också har en marknad i Finland.

I sin kapitelsammanfattning (Kap. 7) konstaterar förf. sedan att andelen Ramsor med ursprungligen annan funktion och Självpåhittade ramsor är hög i det rikssvenska materialet precis som i det finlandssvenska. Hon tolkar detta som ett resultat av att räkneramsgenren är i upplösning. Detta påstående menar jag kan ifrågasättas. Orsaken till att dessa 1980-talsinsamlingar innefattar en så stor del sekundära ramsor jämfört med äldre tid, kan i princip ha sin förklaring i olika insamlingsideologier. Dessutom vet vi alldeles för litet om de kontextuella ramarna kring äldre tids ramstradering för att kunna bedöma olika ramsfunktioner. Att räkneramsorna utgör en märkbart föränderlig del i repertoaren står klart genom undersökningen, men om detta skall tolkas som att dessa lekramsor befinner sig i upplösning — eller om de tvärtom är präglade av föränderlighet och kreativitet — står egentligen inte klart, såvitt jag kan se. Problemet skulle tvivelsutan ha kunnat ges ytterligare analytisk fördjupning.

CE övergår sedan till att granska de äldre finlandssvenska samlingarna, vilka ingår i Finlands Svenska Folkdiktning VIII och kan konstatera att ca 20 % av dessa återfinns i 1980-talsinsamlingarna, men att traditionsdominanterna helt är utbytta. Karakteristiskt för detta äldre material är att det till övervägande del består av nonsensramsor (56 %). Denna nonsenskaraktär har nu ersatts av ramsor med actionbetonat innehåll.

Avhandlingens tre sista huvudkapitel är tydligt kontextorienterade. Först tar förf. upp frågan om traderingskanaler (Kap. 9). I frågelistan återfinns dels barnens svar på av vilka man lärt sig ramsor, dels deras åsikter om i vilken ålder barn oftast använder räkneramsor. Barnen har vad gäller den första frågan fått sex kryssalternativ och inte oväntat utfaller alternativet "vänner" som det viktigaste, följt av "böcker" och "föräldrar". CE menar sig också kunna se att flickorna tycks "ha ett något bredare traderingsmönster än pojknas" (s. 107), vilket dock måste betraktas med viss osäkerhet. Vad som är klart är att

flickorna använt flera alternativ i sina kryssvar. Beträffande frågan om i vilken ålder barn använder räkneramsor blir svaren tämligen svävande. Enligt barnen själva börjar man använda sig av räkneramsor någon gång i 4–7-årsåldern, medan intresset slocknar mellan 10–15 års ålder. Nu bör man ju komma ihåg att informanterna själva är 10 år gamla, varför uppgifterna om "avslutningsåldern" snarast får ses som föreställningar. Sannolikt hade resultatet blivit mera analyserbart, om frågan formulerats om till exempelvis "I vilken ålder började du själv berätta räkneramsor?" och "Brukar du berätta sådana idag?". I den rikssvenska insamlingen har heller inte frågan besvarats i större utsträckning, vilket nog kan antyda att den behövt omformuleras.

Är då förekomsten av räkneramsor en indikation på att man leker regellekar? (Kap. 10). Nej, svarar CE, förhållandet är inte så enkelt. Även om såväl räkneramsor som regellekar är levande traditioner i barns värld, finns det många andra sätt att bestämma urval och roller i leken. CE antyder att sambandet mellan ramsor och lek kan vara tydligare i yngre åldersskikt, medan det bland 10-åringar redan börjat upplösas.

I Kap. 11 presenteras så en kompletterande intervjuundersökning, som omfattade 24 barn i tre skolor. Min egen bedömning är att antalet intervjuer gärna bort utökas ytterligare. Det står helt klart att dessa ger mycket värdefulla informationskompletteringar till frågelistsvaren. Det blir sålunda klart att inställningen till såväl rastlekar som ramsor starkt varierar mellan skolor och också mellan pojkar och flickor. De intervjuade barnen säger sig t. o. m. i hög grad ha lämnat ramsorna bakom sig och detta gäller för pojkarnas del också regellekarna. Detta kan ju delvis ses som en förklaring till att frågelistsvaren innehåller så mycket annat än rena räkneramsor, trots att det är sådana som efterfrågas. Barnen ger i intervjuerna också svar som skulle ha kunnat belysa olika attitydfrågor. Man menar t. ex. att det främst är "klassiska" räkneramsor, som kan användas i en leksituation, men icke desto mindre att det framför allt är de ramsor, som är spännande och laddade med actionmotiv, som man finner mest attraktiva. Jag skulle som sagt gärna ha sett att denna typ av intervjuuppgifter hade mångfaldigats och fått utgöra en väsentligare del av studien. Avhandlingen avslutas med en sammanfattning (Kap. 12), källförteckning och termlista samt 18 bilagor, av vilka textbilagorna

upptar närmare hundra sidor.

Sammanfattningsvis bör betonas att avhandlingen behandlar ett från folkloristisk synpunkt viktigt område och att förf. gjort en grundläggande god materialdokumentation. Avhandlingen innehåller såväl ett flertal relevanta problem- och frågeställningar som intresseväckande resultat. Man skulle dock ha önskat att förf. i större utsträckning hade fördjupat sina analyser och fullföljt de intentioner som finns, i synnerhet vad gäller studiens senare hälft, d. v. s. dess mera kontextorienterade del. Nu väcks en rad frågor, som man gärna skulle ha sett få en mera uttömmande behandling, men som förhoppningsvis förf. vill återkomma till i nya undersökningar.

Per Peterson

Christer Winberg: Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott. English summary. Göteborg och Borås 1989. 263 s.

Idyllernas idyll. Den riktigt romantiska höjdpunkten är för många svenskar idag ett bröllop i Seglora kyrka på Skansen. Men en gång för länge sedan var Seglora kyrkas roll en annan. Vid sekelskiftet var den i Marks härad det forum där prostén Christensson med kraft agerade mot frikyrkor, nykterhetsloger och fackföreningar. Och i grannförsamlingen Kinna spädde prostén Block på med att han hellre såg tio fyllhundar i ett dike än han såg en godtemplare.

I Nya Testamentet skildras hur Jesus fördes ut i öknen för att frestas av djävulen. Därvid förde djävulen upp Jesus på ett högt berg och visade honom all världens riken och sade: "Åt dig vill jag giva makten över allt detta med dess härlighet; ty åt mig har den blivit överlämnad och åt vem jag vill kan jag giva den. Om du alltså tillbeder inför mig, så skall den hel och hållen tillhöra dig."

Nu sägs det i Mark att när djävulen sträckte ut handen så höll han ut tummen så att den skymde Mark. Marks härad i Västergötland ville djävulen inte ge bort, det ville han behålla för sig själv.

Om detta härad, Mark i Sjuhäradsbygden, handlar Christer Winbergs bok "Fabriksfolket". Den ingår i en skriftserie från Institutet för lokalhistorisk forskning vid Göteborgs universitets historiska institution.

I Fabriksfolket söker Christer Winberg förklaringen till det motstånd arbetarrörelsen och övriga folkrörelser mötte i Mark. Varför kallas området "det mörka Mark" och varför mötte arbetarrörelsen ett så starkt motstånd? Till en början kan man parentetiskt fråga sig om detta är historia, d. v. s. om historia definieras som en avslutad händelse i förfluten tid. Borås Wäfveri har inför skrivandet av Fabriksfolket nekat Christer Winberg tillträde till företagets arkiv. Såren från fackliga strider i början av trettitalet är tydligen ännu inte läkta.

I boken diskuterar Winberg patriarkalismens genombrott, Västsveriges särprägel, den västsvenska fromheten, hur religiösa Markarbetarna var, bristen på folkrörelser, bakgrunden till kyrkligheten i Västsverige och arbetarrörelsens genombrott.

"I slutet av juli 1909 höll Sverige andan." Så börjar första kapitlet. "Militär kommenderades till områden där oroligheter befarades, stora skror reservpoliser utsågs ... en kedja för täta rapporter om konfliktläget byggdes upp, från länsman via länsstyrelser till civildepartementet." Då när hela maktapparaten i Sverige mobiliserar tar länsman i Mark semester med tillstånd av landshövdingen. Ett stort och viktigt industriområde i Sverige berörs överhuvudtaget inte av storstrejken. Många agitatorer vittnar om hur svårt eller näst intill omöjligt det är att nå resultat i Mark. Varför?

Winberg konstaterar att man i arbetarhistorisk forskning finner en uppsjö av bakomliggande generell verkande faktorer som skulle kunna förklara varför motståndet mot fackföreningar är större på vissa håll. Han undersöker flera av dessa som skulle kunna förklara svårigheterna med att organisera arbetarna i området. En förklaring skulle kunna vara den strikta arbetsdelningen. Tillverkningen av tyger krävde en stark specialisering av arbetsuppgifterna. Man hade en mängd olika yrkesbeteckningar som vävare, lappare, smörjare, svepare o. s. v.

En annan form av arbetsdelning var mellan män och kvinnor och mellan barn och vuxna. Författaren menar att det är svårt att uttala sig bestämt om hur mycket den har spelat in i Mark men han tror inte att den förklarar det speciella förhållandet i Mark. Det tror inte vi heller, men det är en intressant tanke. Den har tagits upp i en pedagogisk avhandling från 70-talet, "Grip-tången" av Lennart Brunander. Brunander

pekar på fyra faktorer som förhindrar en förändring av maktstrukturen i det företag han undersöker. En av dessa är just arbetsdelningens princip.

En annan hypotes är att det fruktansvärda larmet i textilfabrikernas vävsalar kan ha bidragit till arbetarnas svårighet att organisera sig. De kunde helt enkelt inte prata med varandra under arbetet.

Ytterligare en faktor Winberg diskuterar är graden av yrkeskicklighet hos arbetarna. Tanken är då att det är svårare för arbetare som inte har någon speciell yrkeskicklighet att hävda sina intressen. De är lätta att byta ut. Vid de flesta industrierna i Mark tycks dock yrkeskickligheten vara relativt hög och ledningen för flera fabriker har varit mycket mån om att behålla den skolade arbetskraften. Vid flera lågkonjunkturer har man medvetet behållit arbetskraften för att inte stå utan kompetens när tiderna blivit bättre. Detta gäller dock inte alla fabriker. Överhuvudtaget finner man ingen enhetlig bild när det gäller personalpolitik inom området. Det gör att man får söka förklaringsgrunder till Marks särprägel någon annanstans.

Företagen var olika på många sätt. Det fanns små fabriker och stora fabriker. Det fanns hundraåriga företag och nystartade. En del styrdes patriarkaliskt, andra inte. Vid vissa fabriker bodde de flesta arbetarna i arbetarbostäder runt fabriken. På andra håll bodde många av arbetarna i torp och backstugor, ibland på flera timmars gångavstånd från fabriken. En del fabriker var öppna, andra styrdes med hög grad av kontroll, där låsta fabriksgrindar under arbetstid kan få tjäna som exempel. Rekryteringspolitiken skilde sig från fabrik till fabrik. Automatiseringsgraden varierade. Denna brist på enhetlighet kan också ha försvårat organisering av arbetarna. Fortfarande ger det ingen heltäckande förklaring till Marks särställning.

Fabrikerna var olika, men ett hade de gemensamt. Det var textilfabriker. I stort sett saknades all annan industri och det kan enligt Winberg göra att textilarbetarna var isolerade och avskurna från alla stödgrupper utifrån. Men Marksarbetarna stöttade inte heller varandra. Det pågick agitation i området och det fanns ansatser till organisation av arbetarna. Men det fanns ett mycket stort motstånd mot fackföreningarna hos arbetarna själva.

År 1906 utbröt en strejk vid Häggådalens lin-

neväveri. En anledning till att strejken blev ett svidande nederlag för arbetarna var att det hela tiden fanns gott om strejkbrytare från trakten trots att det var högkonjunktur. Ägaren lyckades till och med utöka verksamheten mitt under strejken.

Varför var det så? Winberg söker förklaringen till det andliga klimatet i Mark i schartauanismen. Schartauanismen är en inomkyrklig väckelse som stammar från Henric Schartau (1757–1825). Från 1860-talet har den haft – och har – en stark ställning i Göteborgs stift dit Mark hör. Schartau betonar kallelsen. Arbetsamheten är en plikt mot Gud, ett led i frälsningen. Din uppgift är att tjäna där Gud har ställt dig. Fram till 1870-talet var Västsverige en av landets mest expansiva delar. Men 1880-talets agrarkris drabbade regionen hårdare än andra delar av landet. Arbetskraftens ställning var mycket svag. Det gällde att anpassa sig och överleva eller protestera och gå under. I det läget blir religionen en hjälp att överleva psykiskt under omöjliga förhållanden.

Endast präster fick lägga ut Guds ord. Det innebar en stark fientlighet mot konventiklar och lekmannaverksamhet. Den kom att omfatta all slags föreningsverksamhet. Frikyrkorna, nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och socialismen var mot Guds vilja och bekämpades kraftfullt av de schartauanska prästerna.

Lägg sedan till detta att en sådan troslära är en lära som passar arbetsgivaren som hand i handske. Katekesens ord, att var och en som sätter sig emot överheten sätter sig emot Gud, lärdes in av alla inför katekesförhör i skolan, husförhör, konfirmation, lysningsförhör o. s. v. Över detta tema predikades också från predikstolarna. Samtidigt betonas hur viktigt det är för en människa att hon kan känna hur betydelsefull hennes arbetsuppgift är när hon tar emot den som sitt kallelsearbete. Det är en lära som ger mening åt en tröstlös tillvaro.

Christer Winberg menar att man här kan få en förklaring till att motståndet mot att bilda fackföreningar var så starkt även bland arbetarna. Agitatorerna hotade centrala värden i textilarbetarnas liv. Allt som gjorde att arbetarna överlevde slit och fattigdom med självrespekten i behåll hotades och förhånades av den socialistiske agitatorn.

Arbetarna var rädda och arbetsgivarna och prästerna var starka: "Den som sätter sig upp

mot överheten sätter sig upp mot Gud." Arbetsgivarna ägde marken och bostäderna. Prästerna ägde nycklarna till himmelriket. På måndagsmorgonen frågade lärarinnan vilka barn som inte varit i kyrkan. Vi får en bild av kontroll, straff, rädsla och skräck. Religionen genomsyrade hela samhället på ett sätt som vi i dag har svårt att förstå och måste gå utanför landets gränser för att finna motsvarigheten till.

Fabriksfolket är en stimulerande bok att läsa. Den är innehållsrik men ändå lättläst. Den har värden långt utanför de lokalhistoriska och bör vara av intresse för envar som är intresserad av vår folkrörelsehistoria. Eller för att använda författarens egna ord: "Deras problem på den tiden ger oss idag en möjlighet att i ett litet område avläsa väldiga, långvariga pendelslag i Sveriges sociala och ekonomiska utveckling."

Slutligen en sista anmärkning. Fabriksfolket är limmad i ryggen – inte trådbunden. Historiska och etnologiska forskningsrapporter är väl mera sällan av dagsländekaraktär. Böckerna blir lästa flera gånger och användningen sträcker sig över årtionden. Varför då limbinda historiska och etnologiska böcker? Ska framtidens forskare sitta och bläddra i kortlekar? Är det inte dags att forskarna bildar gemensam front och fordrar att få sina böcker trådbundna?

Kerstin och Lennart Ek

Hemma bäst. Minnen från barndoms-hem i Helsingfors. Utgivna genom *Anna-Maria Åström* och *Maud Sundman* (†). Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 10. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 562. Helsingfors 1990. 239 s., ill.

"Hemma bäst" är efter vad jag förstår en föredömligt redigerad skrift. Den bygger på uppteckningar om hem och bostad och därmed förbundna kulturmönster i Helsingfors från tiden 1910–1940. Informatörerna, endast 16 till antalet, är socialt fördelade på högre borgerskap, arbetarklass och ett litet fåtal från medelklass. De är också vitt spridda över staden.

Detta är resultatet av en tävling som Folkkultursarkivet utlyste 1981. Frågelistan med endast sju frågor begärde svar på var barndomshemmet låg, hur man flyttade, hur bostaden var inrättad, om huset och tomten, familjen, vardagen och festen, arbetsfördelningen i hemmet och släktkontakter. Svaren har sedan utformats mer eller mindre fritt, mer eller mindre utförligt, men de håller sig till de givna frågorna. De publicerade bidragen är de bästa som kom in. Materialet har delats upp på stadsdelar, som på detta vis fått en social beskrivning. Dessutom inleds varje avsnitt med en stadsdelsbeskrivning. Dessa jämte textredigering har utförts av Maud Sundman.

Det är Anna-Maria Åström som stått för urvalet och analysen av frågelistmaterialet, sannolikt också för slutredigeringen. Hon har också gjort ett försök till analys av det klassspecifika och interaktionen mellan de olika klasserna. Som vanligt är det den lägre medelklassen som fått minst utrymme, vilket Åström också beklagar. Denna klass, med en ekonomi som inte översteg en välbetald arbetares men med ambitioner att uppträda som borgerskap och uppfostra sina barn efter borgerliga normer, syns mig mer och mer intressant. Som bekant lyste den också med sin frånvaro i Frykman-Löfgrens kultiverade människa.

Helsingforskartor visar oss stadens utbredning vid seklets början och var i staden de hem som beskrivs var belägna. Fotomaterialet är återgivet med en pregnans och ett djup som man sällan ser. Många av bilderna är helt utsökta och förmedlar fint stämningar från texten. Det är en blandning av informanternas amatörbilder och bilder från museiarkiv.

För en rikssvensk inställer sig omedelbart två frågor. Hur förhöll sig dessa finlandssvenskars boende till den finskspråkiga befolkningens? Och hur lika eller olika var förhållandena i Sverige?

Den finsktalande befolkningen skymtar som hembiträden i de stora och förmögna hemmen där barnen lärde sig "köksfinska" av dem i köket. Finska språket skymtar ibland som skolslang, men mest lyser det med sin frånvaro. Endast i två skildringar från riktigt fattiga arbetarhem leker svensktalande och finsktalande barn med varandra på samma gård utan att språkgränsen spelar någon roll. Förhållandena var ju också mycket olika jämfört med nu. Så sent som 1930 talade 28,5 % av Helsingfors befolkning svenska. I vissa "fina" stadsdelar kunde de svensktalande

uppgå till omkring 50 % eller mer omkring 1920.

Jämför man förhållandena med de svenska slås man omedelbart av att informanterna har erfarenheter som besparats oss: inbördeskriget, eller befrielsekriget, nödåren under första världskriget, de tyska soldaternas inmarsch och slutligen bombningarna under andra världskriget. De senare hör visserligen inte till den beskrivna tiden men utplånade likväl barndomshemmen och därmed de konkreta minnena för flera av informanterna.

Arbetarbostäderna i Helsingfors förefaller ha varit om möjligt fattigare och sämre utrustade än de motsvarande svenska. Många av de riktigt fattiga var, i motsats till vad vi brukar föreställa oss, finlandssvenskar. Den vanligaste bostadsformen för dessa fattiga arbetare tycks ha varit ett "hällrum", d. v. s. det vi kallar spisrum eller rum med kakelugnsspis. Det hade vanligen bara ett fönster, dörren gick direkt ut till den kalla förstugan, vattenpost och slask, dass och tvättstuga fanns på gården. Där bodde familjer med två eller tre barn, kanske flera. Fick man en bättre bostad om rum och kök hyrdes rummet ut. Att läsa om den glädje, ordentlighet och lojalitet som kunde finnas under sådana förhållanden är gripande. Men så heter boken också "Hemma bäst". Det är goda minnen som berättas.

De välsituerade tycks ha haft bostäder av samma typ som i Sverige, planlösningarna förefaller vara likadana möjligen med undantag av "tjänarinnerummet" som om möjligt var ännu mindre än hos oss.

Tiden som behandlas är ju en övergångstid då många kulturmönster luckras upp. Därför är den svårfångad. Här finns det gamla familjemönstret med mor hemma som samlande kraft och organisatör av hemmet, uppfostrare, högläsare och förmedlare av ett kulturmönster. Men det finns också yrkesarbetande med hemhjälp. Bland arbetarna finns också hemmafrun i det ständigt nyskurade "hällrummet" eller tvätterskan som trött kom hem efter dagens slit till nya plikter, matlagning och disk. Att borgarbarnen ständigt var påpassade, formade, iakttaga och upppassade har sina paralleller i Sverige, likaså arbetarbarnens större frihet och kraven på dem att klara sig själva och hjälpa till på olika sätt: passa småsyskon, plocka vedbränsle och handla.

Språket är intressant. Barnens lekar har andra namn än de vi använder: nata (kull), fyra mål eller fyra slag (sannolikt brännboll), ettstag,

kungsboll, barbi och drummelpetter. Man skrann på skridskobanan, man bodde på hyra, eldade med klabb och på gatan drogs eleganta isvostjik av hästar.

En sak till: Varje berättare får komma ordentligt till tals. Det kan vara på 5 eller 20 sidor, var och en får stå för sina värderingar. Analysen visar respekt för var och en, ingen spelas ut mot någon annan, det drivs inte med någons vanor

och ovanor. Boken är inte lika rolig att läsa som "Den kultiverade människan" (det är ju inte heller samma slags bok men använda fakta är ganska lika) men den är varmare och utan överlägsenhet.

Boken har en utförlig sammanfattning på tyska — men inte på finska!

Elisabet Stavenow-Hidemark

KORTA BOKNOTISER

Gösta Sandberg: De turkröda kattuntrycken i Dalarnas dräktskick. Särtryck ur Dalarnas hembygdsbok 1989. Falun 1990. 30 s., ill.

Gösta Sandberg, vår främsta kännare av textilfärgning, har utgivit en hel rad böcker i ämnet, det senaste större arbetet heter Indigo. En bok om blå textilier. En bok om röda textilier är under utarbetande. Som ett delarbete har ett häfte om de turkröda kattuntrycken i Dalarnas dräktskick utkommit.

Färgämnen och betmedel för färgning, exempelvis alun, har genom seklerna haft stor ekonomisk och kulturhistorisk betydelse. Sandbergs skrift handlar både om rödfärgning enligt den turkiska metod som länge hölls hemlig och om trycktekniker på kattuner, som innebar stora problem på grund av svårigheterna att färga bomullstyger. Sedan man i Europa lyckats att framställa denna färgningsmetod, utvecklades den på olika sätt, speciellt i Mulhouse i Frankrike och i kantonen Glarus i Schweiz, varifrån tryckta tyger spreds över världen. Företagen som kunde de rätta metoderna var få. Den som införde dessa i Sverige var Wilhelm Röhss år 1827, och hans företag blev det enda mera betydande i branschen. Han och hans bror stod för övrigt bakom tillblivelsen av det Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg, det enda i sitt slag i Sverige.

Förf. har tre välgrundade förslag på hur de tryckta kattunerna kom att ingå i vissa av Dalarnas dräkter: Genom import från Wien av en namngiven handelsman i Falun, genom västgötaknallarnas försäljning eller genom hårkullorna, som från sina färder till Ryssland tog med sig hem s. k. rysstrasor, halskläden i turkiskt rött. Kanske alla tre infallskanalerna gällde. I varje fall är ifrågasvarande skrift visserligen kort men kunskapsrik.

Gertrud Grenander Nyberg

Maud Wedin: Finnbebyggelsen i Ånge kommun. Illustrationer av *Maria Blomberg.* Utgiven av Ånge kommuns kulturnämnd. 1990. 140 s., ill.

Den gamla finska bosättningen i Sverige tycks väcka ett allt större intresse, kanske som en följd av den växande och omskrivna invandringen i modern tid. Även den tidigare föga uppmärksamade finnbebyggelsen i olika kommuner i södra Norrland inventeras och dokumenteras för eftervärlden. Finnbyarna i Ånge kommun har nyligen presenterats i en originell publikation. Det originella ligger i att författaren Maud Wedin och konstnären Maria Blomberg givit sig på att rekonstruera gårdars och byars utseende under 1700- och 1800-talen. Ekonomiska kartan och nytagna fotografier kontrasteras mot Blombergs rekonstruktionsteckningar, ibland schematiska, ibland knivskarpa som torrnålsgravyrer. Boken är pedagogiskt åskådlig och fängslande, samtidigt spekulativ och vidlyftigt djärv. Det är uppenbart att boken bygger på djup förtrogenhet med ämnet även om den inte läggs fram med vetenskapliga ambitioner. Läsaren ges ingen egentlig information om hur rekonstruktionerna gått till eller om hur man löst olika bedömningsfrågor. Men jag tycker att det uppvägs av friskheten i framställningen, en originell form av byggnadsinventering, som väcker intresse och lockar till fortsatt arbete på ett område, där fördjupad forskning tveklöst behövs, den norrländska finnmarksbyggesen.

Mats Hellspong